

Довідник No. 50

Редактор бібліографічної серії: Едвард Касинець

УКРАЇНСЬКА ДРУКОВАНА КНИГА
XVI—XVIII вв.

С.І. МАСЛОВ

УКРАЇНСЬКА ПРЕСА
(1816—1923 pp.)

В. ІГНАТІЄНКО

Видавництво Канадського інституту українських студій
Альбертський університет

Едмонтон

1992

Canadian Institute of Ukrainian Studies Press
University of Alberta

Occasional Research Reports

The Institute publishes research reports, including theses, periodically. Copies may be ordered from the Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 352 Athabasca Hall, University of Alberta, Edmonton, Alberta, Canada, T6G 2E8.

The name of the publication series and the substantive material in each issue (unless otherwise noted) are copyrighted by the Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Publication of this work is made possible in part by a grant from the Stepania Bukachevska-Pastushenko Archival Endowment Fund.

Частину фондів на це видання завдячуємо дотації з Архівного фонду ім. Стефанії Букачевської-Пастушенко.

PRINTED IN CANADA

Digitized by the Internet Archive
in 2016

Occasional Research Reports

Bibliography Series Editor: Edward Kasinec

THE UKRAINIAN PRINTED BOOK
(XVI-XVIII centuries)

by S.I. Maslov

THE UKRAINIAN PRESS
(1816-1923)

by V. Ihnatienko

Research Report No. 50

Canadian Institute of Ukrainian Studies Press
University of Alberta

Edmonton

1992

Серія довідників

Редактор бібліографічної серії: Едвард Касинець

УКРАЇНСЬКА ДРУКОВАНА КНИГА
XVI—XVIII вв.

С.І. МАСЛОВ

УКРАЇНСЬКА ПРЕСА
(1816—1923 рр.)

В. ІГНАТІЄНКО

Довідник No. 50

Видавництво Канадського інституту українських студій
Альбертський університет

Едмонтон

1992

Introduction

Maslov, Serhii Ivanovych (1880-1957)

Ukrains'ka drukovana knyha XVI-XVIII vv. (Kyiv: Derzhavne vyd-vo Ukrainy, 1925)
[Ukrains'kyi naukovyi instytut knyhoznavstva]

The Ukrainian Scholarly Institute of Book Studies (*Ukrains'kyi naukovyi instytut knyhoznavstva*, UNIK) was one of the most important humanistic research institutes in Ukraine during the 1920s. Founded by the bibliographer and literary critic Iurii Mezhenko (d. 1969) in 1921, the institute was responsible for a wide variety of activities and publications, many of which retain their value to our day. Among its most important contributions to scholarship were its house organ, *Bibliolohichni visti* (1923-31), its *Trudy* (four volumes published), and a series of pamphlets entitled *Naukovo-populiarna biblioteka knyhoznavstva* (The Scholarly-Popular Library of Book Studies). Unfortunately, only six volumes in the latter series were published, although many more were projected for publication. The work of the institute was aborted in 1931, when its director was assailed at a series of condemnatory conferences that took place both in Kiev and Kharkiv.

This volume reprints two of the rare works in the Scholarly-Popular Library of Book Studies; the other volumes, while interesting, and important in their own right, deal only peripherally with Ukrainian culture.¹ The first of the volumes reprinted here—that by the outstanding Ukrainian philologist, literary scholar, and bookman, Academician S. I. Maslov—is a classic in the history of writings on the old Ukrainian book. During the 1920s, Maslov was deeply engaged in describing the many collections of old printed books and manuscripts which had been nationalized from religious, monastic, and private institutions, and which in increasing numbers were concentrated in the collections of the Academy of Sciences Library in Kiev. In addition to his practical work of cataloguing and describing these collections, Maslov was deeply engaged in developing a theoretical framework for the creation of a national repertory of the Ukrainian book, as well as other book cultures on Ukrainian ethnic territory. Many of his activities reached their climax when he organized the celebration of the 350th anniversary of book printing in Ukraine in 1924 and prepared a catalogue of the exhibition.² From 1923 to 1935, Maslov worked at the Ukrainian Scholarly Institute of Book Studies. In 1926, he was head of the Old Printed Books Section of the State Library at the Ukrainian Academy of Sciences. He was an ardent book collector; his valuable

¹ For example, Popov, Pavlo Mykolaiovych (1890-1971), *Drukarstvo: ioho pochatok i poshyrennia v Evropi, XV-XVI vv.* ([Kyiv?]: Derzhavne vyd-vo Ukrainy, 1925) [Naukovo-populiarna biblioteka knyhoznavstva, vyp. 2].

² *Kataloh lubyleinoi vystavky ukrains'koho drukarstva* (Kyiv, 1925).

private library, numbering more than 10,000 volumes, now belongs to the Academy Library.

The work reprinted here is Maslov's terse synthesis of almost a quarter century of work with, and reflection on, Ukrainian book culture of the sixteenth to eighteenth centuries. In less than seventy pages, he gives us an overview of the major printing houses, the art of the book, and some of the salient characteristics of the typeface and language of the old Ukrainian book, as well as the book trade, libraries, and curators. There is nothing comparable in any language, save the abstract of this work which was published by Maslov himself in the *Gutenberg Jahrbücher*.

Ihnatienko, Varfolomii (1892-1943)

Ukrains'ka presa (1816-1923 rr.) (Kyiv: Derzhavne vyd-vo Ukrainy, 1926) [Ukrains'kyi naukovi instytut knyhoznavstva]

The second work reprinted herein is far less well-known, and may represent the only narrative scholarly work by Varfolomii Ihnatienko (1892-1943). We know little of Ihnatienko personally. His only other major contribution aside from articles is a work of enumerative bibliography (*Bibliohrafiia ukrains'koi presy 1816-1916* [Kyiv, 1930]) dealing with the history of the periodical press in Ukraine, published (1930) as volume IV in the *Trudy of UNIK*.³ His study of the periodical press in Ukraine, however, retains its value in our own time, for it deals in a reasonably objective manner with all the journalistic currents in nineteenth-century Ukraine—currents which have been ignored or suppressed in more recent Soviet studies.

Taken together, these two works make a contribution to documenting some of the solid achievements of bibliographical and book studies scholarship in Ukraine during the period of its efflorescence.

Edward Kasinec
Chief, Slavic and Baltic Division
and Astor Fellow
New York Public Library

³ In 1968, a poor reprint was prepared in State College, Pa., by Vasyl Luciiv.

**УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ
КНИГОЗНАВСТВА**

С. І. МАСЛОВ

**УКРАЇНСЬКА
ДРУКОВАНА КНИГА**

XVI—XVIII ВВ.

**ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ**

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА
КНИГОЗНАВСТВА

ЗА РЕДАКЦІЄЮ Ю. О. МЕЖЕНКА

Вип. 4.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

С. І. МАСЛОВ

УКРАЇНСЬКА
ДРУКОВАНА КНИГА

XVI—XVIII ВВ.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1925

[002(47.7),,15:17“]

З ДРУКАРНІ-ЛІТОГРАФІЇ
ДЕРЖАВНОГО ВІДАВНИЦТВА УКРАЇНИ — УАН

Київський Окріт № 10.001, 1925.
Зам. № 3122.—3000.

Найдавнішою формою книги на Україні, як і всюди, була книга рукописна. В зв'язку з низьким, що до Західньої Європи, станом економічного та культурного життя на Україні, винайдене в половині XV століття на Заході друкарство порівнюючи пізно, більш ніж через сто років, перейшло на українські землі. Поволі поширюючись та удосконалюючись, воно набуло тих форм друкарської техніки, які існують в наші часи.

Цей нарис має на меті розглянути українську друковану книгу в перші століття її існування. Нарис поділяється на три частини. В I наведено коротку історію виникнення та розвитку друкарського мистецтва на Україні, починаючи з 1574 до 1800 р. II частина — це спроба характеристики стародруків з точки погляду їхнього змісту, мови та зовнішнього вигляду. В III частині наведено кілька довідок про книжну торгівлю, бібліотеки та бібліофілів XVII—XVIII ст.

Розбираючись в накреслених цими трьома частинами питаннях, автор мав на меті тільки ті, що працювали на Україні, друкарні, яких діяльність мала тісний зв'язок з культурним життям українського народу. Зовнішньою ознакою для відокремлення таких друкарень було користування кирилівським шрифтом в його слов'янській та світській одміні. Друкарні спеціально польські та єврейські залишилися по-за межами цього нарису, але підчас огляду продукції друкарень, що користувалися з кирилівського шрифту, розглядаються також ті латино-

польські видання, які друкувалися в цих друкарнях поруч з слов'янськими: різні змістом й шрифтом, вони, проте, обслуговували ті самі інтереси, що й видання, надруковані кирилицею.

Беручи на увагу завдання „Науково-популярної бібліотеки“, в складі якої цей нарис видається, автор намагався писати приступною для широкого кола читачів формою, але все-таки в інтересах повноти та систематичності викладу він не зміг обминути де-яких деталей.

1.

ІСТОРІЯ ДРУКАРСТВА НА УКРАЇНІ В 1574—1800 РР.

1. Друкарство в Галичині та Угорській Україні.

Іван Федорович. Найстародавнішою з тих, що до нашого часу збереглися, книг, надрукованих на території України кирилівським шрифтом, є „Апостоль“, виданий 15 лютого 1574 р. у Львові „друкарем-москвитиною“ Іваном Федоровичем. Уперше на ниві друкарського мистецтва Федоровича ми зустрічаємо в Москві. Разом зі своїм співробітником Петром Тимофієвичем Мстиславцем він надрукував тут в 1564—1565 рр. дві книги—„Апостоль“ і „Часовникъ“. Одначе до діяльності „первопечатников“ зразу-ж, на самісінькому початку, поставилися в Москві дуже неприхильно. Проти них, мабуть, озброїлися також і переписувачі книг, що побачили в друкарськiм варстаті серйозну конкуренцію для свого ремесла, а також і прихильники старовини, що уgliedили в німецькій вигадці небезпеку для старої, прадідівської віри; зважаючи на наклеп з боку „злонравных, и ненаученых, и неискусных в разумѣ челоуѣкъ“ та викликане цим наклепом „презѣльное озлобленіе“, Федорович і Мстиславець повинні були залишити Москву. Залишивши межі Московської держави, „первопечатники“ з'явилися на Литві, знайшли притулок у литовського гетьмана Г. О. Ходкевича та в селі Заблудові (Гродненської губ.), що належало йому, поновили свої

друкарські роботи. Швидко одначе Мстиславець перейшов до Вильни, Федорович залишився у Ходкевича, але останній чомусь вирішив закрити друкарню, що була споруджена для нього московськими утікачами, і запропонував Федоровичеві зайнятися обробкою землі в подарованім йому маєтку. Друкареві здалося незручним „раломъ ниже сѣмень сѣянiемъ время живота своего сѣкращати“; він гадав, що йому більш слід „въмѣсто житныхъ сѣмень духовная сѣмена по вселеннѣй разсѣвати“. З огляду на це він залишив тихий заблудівський притулок та після довгої мандрівки, що була сполучена з „многими скорбями и бѣдами“, прибув коло 1572 р. до Львову. Тут він зараз-же приступив до влаштування друкарні та, одержавши допомогу від людей, що розуміли значіння його справи, почав друкувати свій відомий „Апостоль“, який і випустив у світ 15 лютого 1574 р. (див. мал. 1).

Мабуть, залишаючи Москву, Федорович мав можливість взяти з собою де-які друкарські приладдя, у всякому разі пунсони та матриці (штемпелі або форми для відливання літер) та книжкові прикраси. Цим пояснюється те, що львівський „Апостоль“ відтворює друкарські особливості московського „Апостола“ 1564 р. В обох виданнях ми бачимо той самий шрифт, що наслідує московському рукописному письму XVI в.; ті самі книжкові прикраси, так звані заставки та ініціали; тотожне також і верстання набору в смуги, так що в тому і другому виданні основний текст книги займає 259 аркушів, а набір сторінки складає 25 рядків. При подібності шрифту, орнаменту, набору та верстання львівське видання відрізняється від московського додатковими статтями з початку та в кінці книги. У виданні 1574 р. уміщено між иншим

ЖИИОТ ПЯОЦЯНОТІЯНІСТЪ КЪРІ
 ЖИИОТ ПЯОЦЯНОТІЯНІСТЪ КЪРІ

Первое оубо слово вътворихъ овебхъ,
 ѿ доофила . онихже начаюе , тво
 ритиже ноуити . донегоже дне ,
 заповѣдавъ апломъ дхомъ стымъ ,
 ихже и зва въ знесеа . пренимн
 же и постаби себе жива пострадѣ

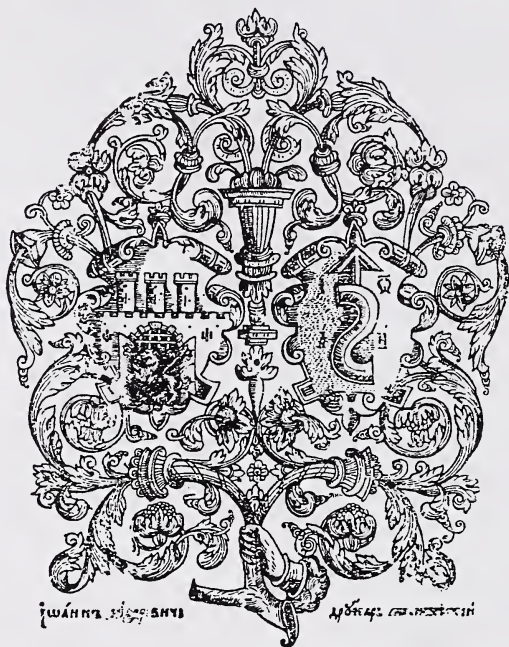
за
 а

нин своемъ . въмнозехъ истинныхъ знаме
 ниихъ . дньми четыри десѣтьми явла
 ма имъ и гла яже оцртвин бжин . ени
 мнже инады , побелѣбаше имъ широкані
 ма нешадчатнеса . пождити обѣтованіе
 шее , еже слышасете шмене . яко иуаннъ
 оубо крстилаъ есть водою . выже имате кр
 ститнеса дхомъ стымъ , неполнозѣхъ еи
 днехъ . ониже оубо съшешеся , въпрашахъ

въсѣтъ и велікѣю на пасхи . ина въ знесе
 ніе гне .

г

„Пові́сть, откуда начася и како съвершися друкар-
ня сія“; в ній Федорович розповідає про свої при-
годи на ниві друкарській, починаючи з Москви та
кінчаючи приїздом до Львову. Крім того, працюючи
в іншому культурному оточенні, серед інших книж-
кових традицій, Федорович не міг не скоритися ду-

2. Герб міста Львова та друкарський знак Івана Федоровича з „Апостола“ 1574 р. (зменшено).

же поширеній в Польщі звичці видавати книги з різними гербами: на початку львівського „Апостола“ на окремій аркуші уміщено герб Г. О. Ходкевича, а на останній сторінці—герб м. Львова разом з друкарським знаком самого Федоровича (див. мал. 2).

„Апостоль“ 1574 р. є єдиною книгою, надрукованою московським друкарем у Львові. В наступ-

ному році ми бачимо його вже на Волині на посаді у кн. Костянтина Острозького, який в цей час провадив підготовчу роботу до видання повного тексту слов'янської Біблії. Організувавши Острозьку друкарню, в 1582 р. Федорович повернувся до Львову. Власну його друкарню зо всіма приладдями та 140 книгами було заставлено за 411 польських злотих (коло 590 крб.) якомусь Ізраїлю Якубовичу. Проте Федорович енергійно готується продовжувати друкування, заводить новий шрифт, замовляє папір та їздить в справах свого підприємства до Кракова. Однак, йому не судилося здійснити свої дальші плани. В грудні 1583 р. смерть поклала кінець його бурхливому життю та невпинній діяльності. Цікаво зазначити, що на могильній плиті його було вирізано між иншим, що він „своимъ тщаниемъ друковане занедбалое обновилъ“. Цей напис і деякі інші вказівки в джерелах, що до нас збереглися, свідчать, наче-б-то, про те, що друкарська діяльність у Львові почалася раніше Федоровича та що „Апостоль“ 1574 р. не є первістком українського книго-друкарства. Але ніяких слідів від цієї до-федоровичевої доби до нас не збереглося. У всякому разі виданий ним „Апостоль“ — це перша книга, з якою нам доводиться зустрічатися в історії друкарства на Україні.

Друкарня Львівського Братства. Після смерти Федоровича львівська його друкарня, своєчасно не викуплена, перейшла у власність Якубовича. Останній хотів був продати її московським купцям, що в той час у Львові перебували, але кінець-кінцем друкарню набуло р. 1586 Львівське Братство, в програм якого входила між иншим також і просвітня діяльність — організація школи та розповсюдження книг серед людности. В 1592 р. Братство виклопо-

тало у короля Сігізмунда III грамоту, що підтверджувала за ним право на утримування друкарні, а наступні королівські привілеї надали йому виключне право, монополію на друк літургійних книг. Спираючись на ці привілеї, Братство не раз починало боротьбу з конкурентами й притягало їх до суду за порушення королівських грамот.

Найстародавніші з надрукованих в Братській друкарні книг, що збереглися до нашого часу, починаються 1591 року. До їх числа належить між іншим „Грамматика доброгоглаголиваго еллино-словенскаго языка“ — перший виданий на Україні підручник граматики, призначений для вжитку в Братській школі.

Почавши своє існування наприкінці XVI ст., Братська друкарня продовжувала працювати і в наступні століття і проіснувала під назвою Ставропігійального Інституту до наших часів. На протязі XVII і XVIII вв. Братство друкувало переважно церковно-богослужбові книги та підручники, що ширилися не тільки у Львові, але й далеко по-за межами Галичини. Іноді, проте, серед братських видань цієї доби зустрічаються також твори українських письменників, особливо вірші та віршовані діалоги, що є першими зразками т. зв. шкільної драми. Серед таких діалогів одзначимо Вірші Памви Беринди на Різдво Христове та ин. дні (1616 р.), що їх було подаровано львівському єпископові Ієремії Тисаровському „за коляду и щодрый день“, щоб-то замість народніх колядок та щедрівок.

Михайло Сльозка. Наприкінці трицятих років XVII в. у Львові з'являється нова друкарня, організована Михайлом Сльозкою. Свою друкарську діяльність Сльозка почав в Братській друкарні та показав себе тут дуже енергійним робітником. Пра-

цюючи в Братстві, він упорядкував його друкарню, зорганізував палітурну майстерню та значно поширив торгівлю братськими виданнями. Швидко, однак, Сльозка вирішив завести власний друкарський варстат. Здобувши відповідні грамоти від світської та духовної влади, Сльозка в 1639 р. надрукував в своїй друкарні „Апостоль“. Братство, якому конкуренція з боку Сльозки загрожувала великими збитками, спочатку робило спроби боротися з ним, скаржучись королеві та костянтинопільському патріархові, але потім вирішило за корисніше увійти з ним у згоду та знову притягти його до роботи в своїй друкарні. Сльозка дав згоду Братству, але все-таки продовжував друкувати книги і від свого імені. Видавав він, як і Братство, головним чином книги для літургійного вжитку. В літературному відношенні з надрукованих ним книг найбільший інтерес уявляють два видання „Ключа разумѣнія“ (див. мал. 3) та „Небо новое“ відомого українського письменника XVII в. Іоанікія Галятовського.

Слід зазначити, що „нововзниклая друкарня“ Сльозки чинила прикрості не одному тільки Братству. В травні 1646 р. київський мітрополіт Петро Могила скаржився Братству, що Сльозка шкодить також і йому: „толко зачнемо яковыя книги друковати,—онь упережаєть, з умыслу не прикрости намъ чинечи“,—і погрожував, в разі коли Сльозка не відмовиться від таких своїх вчинків, відлучити його від церкви та проклясти: „нехай будетъ проклятъ, зовсѣмъ анафемѣ его предаєть, и милостямъ вашимъ (цеб-то братчикам) пишно приказуємъ, жебысте милость ваша з нимъ жадного обцованя не мѣли и з нимъ, яко проклятымъ, корыстовать не важилисе, под таковымъ же каранемъ духовнымъ“. Погрози мітрополітові не вплинули, однак, ні на Сльозку, ні на

Братство. В серпні того-ж 1646 року Сльозка передрукував два поширених видання Київсько-Печерської друкарні. Братство, наперекір вимозі митрополита, також не припинило з ним звязку і навіть уповноважило його бути за свого представника на похороні Могили.

Помер Сльозка р. 1667. Після його смерти спадкоємці бажали провадити далі його справи, але Братство вжило всіх можливих заходів і досягло того, що суд вирішив процес на користь Братства з тією умовою, щоби воно купило у спадкоємців всі друкарські приладдя та книги.

Галицькі друкарні по-за Львовом. Крім згаданих вище трьох друкарень—Федоровича, Братської та Михайла Сльозки, у Львові в XVII столітті відомі також і інші дрібніші друкарські підприємства.

За межами Львова на початку XVII ст. працювали друкарні Ф. Ю. Балабана—в Стрятині коло Самбора, і єп. Гедеона Балабана—в Крилосі під Галичем. Друкарні Балабанів існували лише кілька років і відомі нам тільки трьома виданнями, що збереглися до наших днів. Більш діяльною була друкарня Унівського монастиря в Золочівській окрузі, що виникла в половині XVII ст. та проіснувала до 1770-х рр. Взагалі в XVII ст. в Галичині друкарство було дуже поширене, і Львівське Братство, що дбайливо оберігало свою монополію на видання церковно-слов'янських книг, з великим роздратуванням зазначає в одному документі, що тепер майже кожний дяк або піп дбають „выставить друкарню“ та друкувати книги на свою користь.

Друкарство в Угорській Україні. В бідній на культурні сили Угорській Україні в XVII—XVIII вв. друкарство мало нікчемний розвиток. В середині XVII в. існувала друкарня в Грушевському ман. в Марма-

3. Заголовний аркуш „Ключа Разумній“. Львів 1665 (Оригінал 14,7×24,6 снт.).

роському комітаті. Її видань—букваря та кількох літургійних книг—до нашого часу не збереглося. В кінці XVII і в XVIII вв. церковно-слов'янські книги для угорських українців друкувалися по-за межами Угорської України—в Тирнові, Коложварі, Відні, Будині та инш.

2. Друкарство на Волині.

Острозька друкарня. Перші кроки в історії Волинського друкарства тісно сполучені з діяльністю князя К. К. Острозького. Маючи на меті видати повний текст слов'янської Біблії, кн. Острозький коло 1575 р. викликав з Львову Івана Федоровича та доручив йому організацію друкарні в Острозі. Друкарня ця існувала більш як 30 років; тимчасово, в 1603—1605 рр., вона працювала в Дерманському монастирі в Дубенському повіті, що належав князю. В 1581 р. Федорович випускає в світ відому Острозьку біблію, першу у слов'ян друковану спробу повного збору книг Старого та Нового заповіту. Острозька біблія являє собою великий том аркушевого формату, що містить 1256 сторінок дрібного стислого друку. При природній для таких далеких часів, як кінець XVI в., примітивності друкарської техніки, ця книга робить вражіння колосального підприємства, що вимагало великих коштів та величезної праці. І тільки така багата людина, як князь Острозький, та такий досвідчений друкар, як Федорович, могли здійснити в умовах свого часу це величезне видання.

Після надрукування Біблії Федорович повернувся до Львову. Друкарня продовжувала діяльність під керівництвом Василя Суразького, а потім Даміяна Наливайка, брата відомого повстанця, героя народніх легенд Северина Наливайка, та об-

слуговувала потреби літературних діячів, які гуртувалися навколо кн. Острозького і заснованої ним Острозької школи. Острозькі видання кінця XVI в. мають тісний зв'язок з релігійною унією, що в ті часи підготовлювалася та була прийнята на Берестейському соборі (1596 р.). Вони освітлювали спірні релігійні питання з точки погляду православної партії. Не перераховуючи всіх творів, що належать сюди, зазначимо тільки „Апокрисисъ“ Мартина Броневського (1598 р.), що містить низку важливих для історії Берестейського собору документів та розкриває таємні мотиви, якими керувалися творці унії з Римським костюлом. Після смерти кн. Острозького (1608 р.) друкарню його було занедбано. В 1612 р. вийшло її останнє видання. Дальша її доля нам невідома. На підставі того, що київо-печерські видання 1620-х років уживали острозький шрифт, можна гадати, що після ліквідації Острозька друкарня перейшла до Київо-Печерської Лаври.

**Мандрівні
друкарні
XVII в.** В дальшій історії волинського друкарства ми зустрічаємося з цікавим фактом існування в XVII ст. невеликих мандрівних друкарень. Одна з таких друкарень належала українському письменникові Кирилові Транквіліону, який в 1618 р. надрукував в Почаївському монастирі своє „Зерцало богословія“, а в 1619 видав в с. Рохманові Кременецького повіту складене його-ж „трудюбіємъ“ „Евангеліє учителное“. Друга мандрівна друкарня зв'язана з іменем Павла Домжив-Лютковича. Одночасно з Транквіліоном Домжив-Люткович почав свою діяльність в Галичині—в с. Угорцях Самборської округи, відділя він перевіз свій варстат до Минську, а в середині 1620-х років з'явився на Волині і друкував в с. Четвертні Луцького повіту, в

Луцьку та в с. Чорній Рівненського повіту. В 1635 р. друкарня Домжив-Лютковича перейшла у власність Луцького Братства, яке і надрукувало єдину книгу в 1640 р. — „Апостоли и Евангеліа“.

Друкарня Почаївської Лаври. В другій половині XVII століття, під час війни Богдана Хмельницького та за доби так званої „Руїни“, друкарство на Волині зовсім припиняється. Відродження друкарської роботи в краї відноситься тільки до 1732 р., коли розпочала свою діяльність друкарня Почаївської Лаври. На протязі XVIII в. друкарня ця видрукувала низку книг слов'янською, українською, латинською та польською мовами, що були призначені головним чином для потреб уніятського духівництва. Слід також зазначити, що в Почаїві було поширене ритування на дереві та міді; до наших днів збереглася низка ритованих дощок та дерев'яних клішів, зроблених почаївськими ритівниками.

Серед почаївських видань XVIII ст. найбільш визначним є „Богогласникъ“, надрукований в 1790 р., що містить в собі багато матеріалу до історії старовинного українського віршу.

3. Друкарство в Києві.

Відродження наукової та літературної діяльності, що спостерігається в західній частині України у другій половині XVI ст., порівнюючи пізно, тільки на початку XVII в., відбилося на Києві. Ця остання обставина є причиною того, що на ниві друкарської діяльності Київ виступив тільки тоді, коли друкарський варстат було давно вже заведено в Галичині та на Волині.

Київо-Печерська друкарня. Перша друкарня в Києві виникла в мурах Київо-Печерської Лаври. „Фундатором“ її був архімандрит Лаври Єлисей Плетенецький. Після смерти відомого нам Ф. Ю. Балабана († 24 травня 1606 р.) він „ценою сребра“ придбав його бездіяльну, „припалу ю пыломъ“, друкарню, перевіз її з Стрятина до Лаври і тут коло 1615 року приступив до друкування книг. Для потреб нової друкарні Єлисей Плетенецький спорудив також паперову фабрику, „папѣрню“, в монастирськiм маєтку Радомишлі „на подивене в том краю, якъ речъ небывалу ю“. В кінці 1616 або на початку 1617 р. Лаврська друкарня надрукувала „Часословъ“, що вважається за первісток Київського друкарства. Так почала свою діяльність славетна Київо-Печерська друкарня, що швидко перевищила і якістю і кількістю своїх видань всі інші друкарні, які існували були на Україні в XVI—XVIII вв.

Звертаючися до огляду розвитку лаврського друкарства, ми поділимо його на чотири доби.

а) Початкова доба (1615—1627 рр.). В перші-ж роки свого існування (1615—1627) друкарня, створена Єлисеєм Плетенецьким, виявила енергійну діяльність та видрукувала більш ніж 25 часто доволі великих видань. Навколо друкарні гуртувався гурток освічених діячів, які перекладали з грецької мови, редагували призначені до друку тексти, склали передмови, присвяти та покажчики, що додавалися до друкованих книг. Де-які з членів цього гуртка виконували спеціально друкарські обов'язки. До цих „маїстеровъ художества печатнаго“ належить перш за все викликаний зі Львова Памва Беринда, що мав титул „архитипографа“, потім Стефан Беринда, мабуть, родич Памви, Тарасій Земка та інші.

Крім звичайного книжкового орнаменту, лаврські видання вже в перші роки лаврського друкарства прикрашаються різними ритинами, різаними на дереві. В цьому відношенні особливо визначна „Тріюдь постная“ 1627 р., „многимъ трудомъ и художне изданная“, ілюстрована 80 „зографскими (себ-то художніми) начертанми“. Цікаві також „Вѣрші на жалосный погребъ П. К. Сагайдачного“, складені ректором Київської Братської школи Касіяном Саковичем й „мовленые от его спудеов“ (студентів) на похоронах цього „цного (значного) рыцера“ в 1622 р. „Вѣрші“ прикрашені ритинами світського характеру, що зображують герб Запорозького війська, самого Сагайдачного на коні та штурм козацькими військами м. Кафи. В науковім відношенні з ранніх печерських видань особливий інтерес уявляє „Лексіконъ славено-росскій“ Памви Беринди (1627р.), себ-то словник, в якому слов'янські слова та вирази пояснюються словами українськими (див. мал. 4).

б) Доба В грудні 1627 р. на архімандрита Києво-Петра Могили (1627—1646 рр.) Печерської Лаври було обрано найосвіченішу людину свого часу—Петра Могилу, що пізніше зайняв також посаду мітрополіта Київського. Майже двадцять років стояв він на чолі Лаври († 31 грудня 1646 р.) та приймав найближчу участь в житті Лаврської друкарні. Як і Єлисей Плетенецький, Могила зібрав навколо себе цвіт сучасної інтелігенції та ще ширше посунув в Лаврі видавничу діяльність. Друкарня підчас його керування набула форм певної організації. У віршу „Имнологія“, що його подарували Могилі в 1630 році робітники лаврської друкарні, ми зустрічаємо друкарські посади, закріплені за певними особами. На чолі друкарні стояв в цей час Памва Беринда—

„типикароводець“ та Тарасій Земка—„всього типу правитель“, себ-то керовник друкарні. Далі в „Импології“ перераховується ще десять осіб та зазначається їхні посади: „типоназиратель“, „типоблюститель“, „типографъ“, „наборщикъ“, „столпоправитель“, „изобразители“, „батырщик“ та „письмолеатель“.

Видаючи книги, Могила користувався з тих наукових прийомів перевірки та виправлення текстів, які широко вживали його попередники. Художній обробці книг Могила також наділяв багато уваги (див. мал. 5). За його власне часів серед лаврських діячів з'являється відомий ритівник по дереву чернець Ілія. Йому належать 139 ритин до Біблії, що позначені 1645—1649 рр. Він-же різав образи для найбільшого (1760 стор., в аркуш) видання могилянської доби—„Требника“, що вийшов у світ в 1646 р.

В звязку з тим, що члени Могилянського гуртка, як і взагалі українські письменники XVII в., в творах своїх широко вживали польської мови, Могила коло 1633 р. завів у Лаврській друкарні поруч з слов'янським також і латино-польський шрифт. Ця обставина в одній вірші 1633 р. відзначається такими словами:

Есть добрый и полской друкарнѣ початокъ,
Жебы книгъ было розныхъ в Парнасѣ достатокъ.

З польських видань цієї доби зазначимо твори Сільвестра Косова „Exegesis“ і „Paterikon“ (1635 р.), Афанасія Кальнофойського «*Τερασουργημα*» — оповідання про чудеса в Київо-Печерськiм монастирі (1638 р.) та „*Λίθος* або Камієн“ Євсевія Піміна (1644 р.). „Exegesis“ Косова був написаний на захист відкритого недавно Київо-Могилянського колегіума від нападів латино-уніятської партії. Твір

НАУКА В НЕДЕЛЮ ДВАЦАТЬ ВТОРУЮ,
ПО СОШЕСТВИИ С ТИМ ДХЛ.

ЕВАНГЕЛІЕ О АЗКАХЪ, Глава, 51. За: ПП.

ЕВАНГЕЛІЕ О ТРОИЦЕ, АИ. О ІОАННА, Глава, 14. За: 33.

РЕКАЗ ПАМЯ ПРИКОВОУТЬ ТУДИ: ЧЛВКЪ
нѣкоторый былъ богатъ, и ѿколоуа
ѿ Шарлатъ и ѿ Вуссонъ, величнса на кождымъ
день сонне. Былъ тежъ и жевракъ нѣакнъ,
именемъ АЗАРЪ; который лежалъ ѿ воро
говъ шевродннхъ. И жадалъ нѣстнса зъ Одр. сннзъ паданнхъ,
столъ богатого: аи и ѿнъ приходати анцакъ вродн егѡ.
И жадалъ, и же ѿ мѣръ жевракъ, и ннннзъ былъ АГЛАМЪ на

Кальнофойського цікавий між иншим тим, що до нього додано три плани Лаври й Київа. На одному з них зарисовано найдавніший, мабуть збудований ще за Єлисея Плетенецького, будинок Лаврської друкарні.

в) 1647— У другій половині XVII і в перші десятиліття XVIII в. друкарська діяльність Лаври в залежності від соціально-політичних умов, в яких перебувала тоді Україна, то зменшувалася, то збільшувалася, але загалом лаврське видавництво йшло тим самим шляхом, що його було накреслено ще в попередні часи. Найбільшу продуктивність друкарня виявила за архімандрита Інокентія Гізеля (1656—1683 рр.) та Іосафа Кроковського (1697—1708 рр.).

Традиція, що установилася ще на початку XVII в., наукового редагування призначених до друку текстів була і в ці часи. Видання по старому рясно прикрашувано ритинами, різаними на дереві, а з кінця 1680-х років і на міді. Під різцями Інокентія Щирського та Леонтія Тарасевича, що учився в Авгсбурзі, риткування на міді досягало високого ступня досконалости.

З книг, надрукованих Лаврою в цю третю добу, найбільш визначним є, перш за все, „Патерікъ или Отечникъ Печерській“, виданий в 1661 р. з ритинами ченця Ілії, приготованими ще за Петра Могили. На протязі XVII і XVIII вв. „Патерікъ“ неодноразово передруковувався в Лаврській друкарні. З цих передруків особливий інтерес уявляє видання 1702 р. В одних примірниках його, позначених червнем 1702 р., уміщено ще різані на дереві ритини Ілії; а в других примірниках, що вийшли в грудні того-ж року, є 50 чудових малюнків, різаних на

міді Леонтієм Тарасевичем. Далі, в цю добу в Лаврі було надруковано цілу низку творів визначніших українських письменників XVII і поч. XVIII вв. — Іоанкія Галятовського, Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Антонія Радівіловського, Дмитрія Ростовського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича та инш. Не зупиняючися докладніше на цих творах, зазначимо тільки простору чотиритомну „Книгу житій святих“ Дмитрія Ростовського. Книга ця вийшла на протязі 1689—1705 рр. та містить разом 5800 сторінок, форматом — аркуш. З книг світського змісту в Лаврській друкарні цього часу було надруковано „Постановлене з Войском запорозким року 1659“ — договір Московського уряду з гетьманом Юрієм Хмельницьким. В 1674 році вийшов в світ „Синопис“ (2-е видання в 1678, третє в 1680 р.), що звичайно приписується, правда, без досить певних на це вказівок, Інокентію Гізелю. „Синопис“ уявляє собою короткий огляд української та російської історії з найдавніших часів аж до XVII в. включно. Книга ця довго відогравала роль підручника та на протязі XVIII і початку XIX вв. неодноразово видавалася і в Московщині і на Україні. Загалом, не рахуючи текста, що уміщається звичайно в збірнику творів Дмитрія Ростовського, „Синопис“ витримав не менше як 15 видань.

В кінці XVII в. Лаврська друкарня працювала, мабуть, в старому приміщенні, вигляд якого зарисовано в „Тератургимі“ Аф. Кальнофойського. Коло 1701 р. для друкарні було збудовано новий будинок: московський священник Лук'янов, що відвідав в цьому році Київ, в опису своєї подорожи залишив між иншим таку замітку: „нынѣ кругъ монастыря ограду дѣлають каменную, зѣло великую, да дѣлають палату друкарню, гдѣ книги печатать“.

г) 1718— В наступний час, з 1718 до 1800 р., діяль-
1800 рр. ність Лаврської друкарні поширюється
не при таких уже сприятливих, порівнюючи з XVII
віком, умовах.

Два рази на протязі цієї доби друкарня страждала від пожеж, що трапилися в Лаврі. Велика пожежа, що була в квітні 1718 р. та зробила значні збитки всьому монастирю, захопила також і будинок друкарні та знищила, мабуть, різні друкарські приладдя, кліші, запаси паперу та надрукованих видань. Через пожежу праця в друкарні на деякий час зовсім припинилася і була відновлена тільки в 1720 р. В серпні 1772 р. друкарня знову була „разорена пожарным случаем“, підчас якого згоріла словолитня та верхній поверх друкарського корпусу, де був склад книг, паперу та інших друкарських матеріалів.

Інші обставини, що несприятливо відбилися на діяльності Лаврської друкарні, стоять в звязку з тими церковно-політичними відносинами, що склалися в XVII і XVIII вв. між Київською мітрополією та церковною владою Московщини. В Москві давно вже звернули увагу на те, що українські книги, зокрема видання Києво-Печерської Лаври, мають багато відмін проти тих видань, що надруковані в московських друкарнях. І ось в 1720-х роках указами сенатським, а потім синодальними, Лаврі наказувалося: 1) не друкувати ніяких інших книг, крім церковних, 2) ці церковні книги попередку порівнювати з книгами російського друку, „дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ оныхъ не было“, 3) перед друком тої чи іншої книги надсилати по два примірники „пробъ“, щоб-то коректур її на остаточне виправлення та дозвіл в Московську Синодальну контору. Пізніш Синод обов'язав Лавру

надсилати щорічно відомості про те, які книги було надруковано лаврською друкарнею на протязі року. Ці розпорядження московської влади, що ставили видавничу діяльність Лаври в цілковиту підлеглість московській духовній цензурі, дуже обмежили Лаврське друкарство та, як побачимо далі, багато де в чому змінили його характер.

На протязі XVIII в. Лавра мала монополію на видання та на продаж церковно-богослужбових книг в межах Київа та енергійно боролася з конкурентами. Мітрополіти київські, владі яких Лавра, як ставропігія Синоду *), не підлягала, не завжди погоджувалися з цією монополією і час від часу робили спроби завести друкарню при Київо-Софійському соборі. З особливим завзяттям намагався дозволу на відкриття друкарні при мітрополічій катедрі в 1752—53 роках мітрополіт Тимофій Щербацький. Побоюючися, в разі задоволення його клопотів, втратної для себе конкуренції, Лавра вирішила не шкодувати сил та коштів, щоб тільки попередити його наміри. „Хотя до десяти тысяч терать буду, толко не допущу преосвященному митрополиту иметь типографию“, говорив з цього приводу архімандрит Лаври Лука Білоусович. В проханнях, які Лавра писала до Колегії Закордонних Справ і Синоду, зазначалося, що, коли мітрополітові дано буде грамоту на влаштування окремої друкарні та на вільний друк книг,—для Лаври „через то великая послѣдуеть обида“, через те що „имѣю-

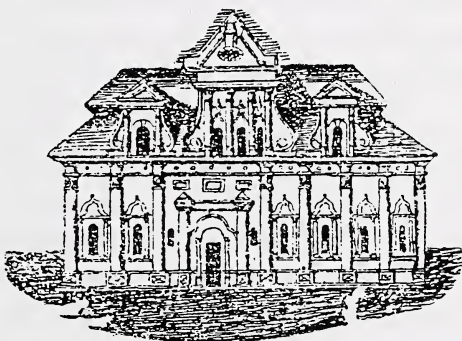
*) До кінця XVII в. Лавру вважалося за ставропігію царгородського патріяршого престолу, в XVIII в. (до 1786 р.) вона була ставропігією Синоду. Це значить, що Лавра підлягала безпосередньо Царгородському патріярхові, а потім Синодові; місцеве духовне начальство не мало права втручатися у внутрішні її справи.

щикхя при Кієво-печерской типографіи майстеровыхъ людей—справщикохъ, наборщикохъ, словолитейщикохъ, прасъ-майстерохъ, батѣйщикохъ, переплетчикохъ, рѣщикохъ и прочихъ его преосвященство, яко вольныхъ людей, къ новой своей типографіи вышшею платою перевесть можетъ, отъ чего давно устроеной и жалованными грамотами утвержденной Кієво-печерской типографіи крайнее разореніе, а Лаврѣ великая обида воспослѣдуетъ“. Хоча Синод ѣ виступив „доброхотом“ Щербацького та дав ѣому грамоту на відкриття друкарні при мітрополичій катедрі, одначе втручання Єлизавети Петрівни, що здавна мала ласку до Кієво-Печерського монастиря, кінець-кінцемъ вирішило справу на користь Лаври. Через 14 років клопотання про відкриття друкарні при Софієвськѣм соборі порушив мітрополіт Арсеній Могилянський, але ѣ його спроба не мала успіху.

Таким чином, з боротьби з Київськими мітрополітами Лавра вийшла переможцемъ, залишившись при своїй монополіі на друкування богослужбовихъ книг. Але привілей на виключний продаж книг в Києві Печерський монастир наприкінці XVIII в., мабуть, вже загубив.

Підлеглисть Лаврської друкарні доглядові Московської Синодальної Контори, як уже зазначалося вище, стала на перешкодѣ видавничій діяльності Лаври та помітно змінила характер лаврського друкарства. В Лаврській друкарні друкувалися тепер книги майже виключно церковно-слов'янською мовою і до того переважно для потреб церковного вжитку. Найвизначнішимъ творомъ Лаврської друкарні цього часу є Біблія 1758 р., що надрукована була за текстомъ московської Біблії 1756 р. з портретомъ Єлизавети Петрівни та 48 ритинами, різаними на міді. На заголовнімъ аркуші Біблії зображено між иншимъ друкар-

ський корпус Лаври в тому, очевидячки, вигляді, який він мав після пожежі 1718 року (див. мал. б). Книг світського змісту в цю добу надруковано було дуже небагато. Це головним чином букварі та почасти підручники для потреб Київської Академії, на зразок виданої в 1765 р., з особливого дозволу Синоду, латинської граматики. В 1744 р. префект (інспектор) Академії Михайло Козачинський надрукував в Лаврі панегірик з нагоди прибуття Єлизавети Петрівни до Київа. Книгу було видано „трегубимъ діалектомъ“—слов'янською, латинською та польською мовами. В передмові Козачинський зазначає, що Академія вихваляє царицю тільки трьома мовами, використати ж інші мови—єврейську, грецьку та німецьку не було змоги не через „неискусство учителей“ Академії, але з огляду на відсутність відповідних шрифтів в Лаврській друкарні. Проте, у другій половині XVIII ст. Лавра придбала і грецький шрифт та надрукувала кілька книг грецькою мовою.

б. Будинок Київо-Печерської друкарні в XVIII ст. З Біблії К. 1758 (Оригінал 7,8×5,6 снт.).

Що до зовнішнього вигляду, Лаврські видання XVIII в. провадили далі художню традицію минулого часу, і можна з певністю сказати, що зі всіх друкарень, що існували в той час в Росії, друкарня Київо-Печерської Лаври займає перше місце і вдалим сполученням та розподіленням шрифтів, і майстерною обробкою сторінок заставками, кінцівками,

ініціалами та рамками навколо тексту, і художньою композицією заголовних аркушів та ритин.

Що торкається технічного устаткування, слід зазначити, що в XVIII в. друкування в Лаврі провадилося на 6 ручних варстатах. Коло друкарського корпусу було спеціальне помешкання для словолитні (гісерні), де в вісімдесятих роках було 8 словолитних пічок. Відливали літери цей час головним чином чужоземні майстри, але коло 1775 р. „глицаремь“, себ-то словолитчиком, був лаврський ієромонах Донат. Крім словолитні, при друкарні існувала ритівницька майстерня та палітурний відділ.

Діяльність друкарні перебувала під доглядом особливих керовників із ієромонахів. Під їх доглядом були ще різні подвір'я, пасіки та сіножаті, прираховані до друкарні, а також і спеціальна друкарська скарбниця. В одному з друкарських подвір'їв, в с. Пакулі Чернігівського намісництва, в 1759—1786 рр. функціонувала паперова фабрика, що належала Лаврі.

Друкарні Діяльність Лаврської друкарні охоплює
Т. О. Вербицького та майже всю історію Київського друкарства
Спиридона XVII і XVIII ст. У двадцятих роках XVII в.,
Соболя. поруч з лаврською, в Києві існувало ще дві
приватних друкарні. Обидві вони містилися на Подолі. Одна належала Тимофієві Олександровичеві Вербицькому і працювала на протязі 1625—1626 рр. Надрукувавши 2 видання, Вербицький, можливо, що не витримав конкуренції з Лаврою й залишив Київ. В 1635 р. ми бачимо його в Довгем Полі (Кімполунг в південній частині Буковини), де він провадить друкарські роботи у волинського воєводи Матвія Бесараби. Друга київоподільська друкарня була улаштована Спиридоном Собоєм. В 1628—1630 рр. Соболю надрукував 5 книг,

після того перевіз свою друкарню до Білоруси і працював тут в Кутеїнському та Буйницькому манастирях і в Могилеві. Після того, як Соболь перебрався до Білоруси, з 1630 р. до кінця XVIII в. друкарство в Києві провадилося виключно в Києво-Печерській Лаврі.

4. Друкарство на Чернігівщині.

Друкарня Кир. Транквіліона в Єлецькім ман. Виникнення друкарства на Чернігівщині сполучене з іменем знайомого вже нам з Волині Кирила Транквіліона. Коло 1625 р. він прийняв унію і був призначений на архімандрита Єлецького монастиря в Чернігові. Наприкінці життя Транквіліон улаштував в Єлецькім монастирі друкарню і в 1646 р. надрукував в ній збірник своїх віршів та прозаїчних статтів під назвою „Перло многоцѣнное“. Книга ця є єдиний відомий нам твір Єлецької друкарні. Мабуть, після смерти Транквіліона († 1646 р.) вона припинила своє існування.

Новгород-Сіверська друкарня. Відродження друкарського „куншту“ на Чернігівщині відноситься до того часу, коли місце архієпископа чернігівського та новгород-сіверського займав відомий літературний та політичний діяч XVII в. Лазар Баранович. В 1670-х роках він відкрив друкарню в Новгороді-Сіверському, запросивши для організації її Симеона Ялинського. Згідно з виданнями, що збереглися, Новгород-Сіверська друкарня приступила до діяльності коло 1675 р. і зразу-ж почала працювати й слов'янськими й польськими шрифтами. Друкувалися в ній почасти богослужбові книги, головним-же чином—твори самого Лазаря Барановича та його друзів—Іоани-

кія Галятовського та Дмитрія Ростовського. Мешкаючи звичайно в Чернігові, Баранович не мав можливості установити потрібного догляду над Новгород-Сіверською друкарнею і був дуже незадоволений з її роботи. В листі до Теодосія Сафоновича він скаржився, що без нього друкарня не може працювати, що в виданнях її „отъ недосмотра полнехонько опечаток“, та повідомляв, що збирається перевезти її до Чернігова.

Друкарня в Чернігівськ. Троїцькім манаст. Перевезено друкарню, мабуть, наприкінці 1679 р. В Чернігові її було уміщено в Троїцькім Іллінськім монастирі. Разом з друкарнею переїхав до Чернігова також і Симеон Ялинський, з яким у вересні 1679 р. Баранович склав нового контракта. На новому місці діяльність друкарні Барановича поширювалася в тому-ж напрямкові, в якому вона йшла в Новгороді-Сіверськім. В друкарні друкувалися богослужбові книги, твори самого Барановича та інших українських письменників кінця XVII ст.

Організатор Чернігівської та Новгород-Сіверської друкарні Лазаря Барановича Симеон Ялинський, як видно з листа Барановича до Мазепи від 6 лютого 1689 р., мало розумівся на друкарській справі, і до того виявилось, що він людина несумлінна. Приступивши до улаштування друкарні, Баранович дав Ялинському 4.000 злотих (коло 1.000 крб.); за ці гроші Ялинський обіцяв організувати друкарню і надрукувати в ній великий твір Барановича „Трубы словесъ проповѣднихъ“. Але зразу-ж з'ясувалося, що Ялинський майже зовсім не розуміється на друкарстві і не має друкарських приладдів, так що Барановичу довелося перенести друкування „Труб“ до Києво-Печерської Лаври. Тимчасом Ялинський, увій-

шовши у згоду з новгородським архімандритом, відлив де-яку кількість шрифту та надрукував 3.000 граматик, часословців та елементарів, які, без відому Барановича, продав на свій „пожитокъ“. І потім Ялинський все обдурював Барановича. Друкуючи ту або іншу книгу, він віддавав Барановичеві тільки третину видання, а решту обертав в свою і о. архімандрита власність. „Що мы выдядчи,—продовжує Баранович,—умыслили въ Чернѣговъ препроводити друкарню, абы такъ способнѣйшою до выдрукованья намъ праць своихъ и до учиненья пожитковъ намъ, а не кому иншому, поблизу zostавала“. Але і в Чернігові Ялинський завдавав Барановичеві багато клопотів: вводив його в зайві витрати неумілою відливкою літер; друкував так погано, що „ніхто не хотѣль и глядети на такъ темное писмо“; друкарську фарбу готовив так, що на де-яких книгах „мощно бы рукою чернило отерти“. Переконавшись в повній непридатності Ялинського, Баранович відлучив його від друкарні та запросив якогось друкарського „ремесника“ з Вильни іменем Лукаша, який за 3.000 злотих (коло 660 крб.) навчив троїцьких ченців і відливати літери і робити друкарські фарби.

Діяльність Іллінської друкарні продовжувалася і після смерті Барановича († 1693 р.). В 1699 р. тут було надруковано панегірика Петра Армашенка на пошану Мазепі під заголовком „Theatrum perennis gloriae“, цеб-то „Поприще вічної слави“, а в перші десятиліття ХVІІІ в. відомий письменник і віршолоб архієпископ Іоан Максимович заповнив діяльність друкарні видаванням своїх багаточисленних творів. Крім творів Максимовича, друкарня обслуговувала також потреби відкритого в 1700 р. Чернігівського колегіуму. В 1705 р. Колегіум надрукував в Іллінській друкарні слов'яно-українською і

польською мовою збірник „Зерцало от писанія божественнаго“ (див. мал. 7). В присвяченому Мазепі посланні, що уміщене на початку „Зерцала“, префект Колегіума Антоній Стаховський повідомляє між іншим про паперову фабрику, „папѣрню“, при чернігівській архієпископській катедрі, що була зорганізована за дозволом Мазепи та що вироблювала папір „под пресвѣтлымъ, издревле сенаторским родовитым гербомъ“ гетьмана. Дійсно, водяні знаки „Зерцала“ на одних аркушах мають форму герба Мазепи, а на других відтворюють герб Максимовича.

В 1720 р. Чернігівська друкарня, як і друкарня Київсько-Печерської Лаври, наволікла на себе підозріння з боку центральної влади, що в ній друкуються книги „со многою противностью восточной церкви“. В наслідок цього на Чернігівську друкарню було поширено ті-ж самі заходи про підлеглість її діяльності доглядові Московської Синодальної Контори, з якими ми зустрічаємося в історії друкарні Київсько-Печерської Лаври. В звязку з цими заходами протектор друкарень Гавриїл Бужинський звернув увагу в 1724 р. на те, що Чернігівська друкарня не посилає ніяких книг ні на виправлення, ні для ухвали, і тому вирішив послати з Синоду до Чернігова післанця з дорученням забрати та перевезти всю тамтешню друкарню до Москви за рахунок завідуючого її, та накласти крім того на нього штраф 1.000 крб. Коли звістка про це дійшла до чернігівського єпископа, він обороняв архимандрита Іллінського манастиря Германа Кононовича, виправдуючи його тим, що в друкарні з 1721 р. ніяких книг не видавалося „недостачества ради матеріаловъ и обветшалости инструментовъ“. Тоді Синод вирішив, що коли після огляду післанцем дійсно підтвердяться слова єпископа, обмежитися стягненням з Кононовича 100 крб.,

KRZYŻ

POCZĄTEK MĄDROSCI
W HERBOWNYM KIEFNOCIE IASNIE WIELMOŻNEGO
ĘGO MOSCI P. P. IANA MAZEPI
Oboch stron Niepra HETMANA,
Y PRZEPOWAZNEGO KAWALERA
Niebieskimi swiatu Plantami ozdobił
SWIECĄCY.

O Krzyżu / w Domie nauk / poczətki bywaia /
Gdy to / odeśd zaczniemy / obytkie mawiaa.
Niedziw / gdyż y sama mądrość nieśkonczona
Woska / Krzyżem iest swiatu cudnie obiaśniona.
Krzyż mądry chwala. Każdy co sie Krzyżem chlubi.
Ten / isorty prawdziwey mądrosci niegubi.
Herbowy ewoy Krzyż / IASNIE WIELMOŻNY HETMANIE.
Sz zloty klucz mądrosci uczycym sie stanie :
Wos nim otworzył Pałac nauk zapomnianych /
Jasny mowiac w niepamięć dawno zatopionych /
Twego to Krzyżu władza / że mądre Rameny /
W Czernihowskie sie znomu przeniosta Ardeny /
Dziedziczna Cyntyia / swym blaskiem to sprawila /
Ze zlotu nauk swiatłość znacznie sie rozwila.
Phosphorus Twey woli / Kustencu kredensie
Wyśsey mądrości / na dzien laski ewey skazuje /
Aczym nas Herbowy ewoy Krzyż iawnie uraczył :
Gdy / by wskalo Lycum. to pozwolic raczył.
Twój Ci tedy WIELMOŻNY PANIE ofiarniem /
daczorych neuk swiarem / (Kronie ewe wieniec /
Po Marsowych Cyprissach kwia meżna zboczonych /
Przyimi spokoynne palmy y Bogin uczonych.
Wieniesiem Ci w dar zlotu droga cenney wagi /
Jakim sie Luzitonskie rozlewiaq Tagi /

111

яко кару, за те, що він не надсилав щорічних до-
несінь про стан друкарні. В 1726 р., одначе, було
надіслано доноса від одного з колишніх справщи-
ків цієї друкарні, де зазначалося, що книги в 1722 —
24 рр. друкувалися, але ченці їх сховали. Кононович
зумів зробити відповідну відписку, і справа скінчилася
для монастиря, мабуть, гаразд. Перелякана доноса-
ми та стяганнями, Чернігівська друкарня з 1725 р.
почала прохати дозволу на друкування книг і навіть
клопоталася перед Синодом про надсилку „исправ-
наго і доброго справщика“.

Починаючи з двадцятих років XVIII в., Іллінська
друкарня друкувала майже виключно богослужбові
книги; іноді видавалися тут слов'янські букварі, в
1755 р. була надрукована „Межевая инструкция“.

Що торкається художньої зовнішності, видання
Іллінської друкарні XVIII в. звичайно прагнули на-
слідувати виданням кийським. Доволі часто в чер-
нігівських книгах зустрічаються ритини на дереві і
на міді, різані Іоаном Стрельбицьким, Никодимом
Зубржицьким, Іаковом Таляревським, Михайлом Чер-
нявським та іншими менш видатними ритівниками.

У другій половині XVIII в., почасти в зв'язку з
стихійними лихоліттями, щось ніби морова язва
1771 р., почасти через цензурні утиски, діяль-
ність Чернігівської друкарні почала занепадати, а
в 1820 р. друкарство в Іллінському монастирі зовсім
припинилося. В 1846 р. варстатні та шрифти, що
залишилися без вжитку, були продані в друкарню
Чернігівського Губерніяльного Правління та приват-
ним особам за 565 крб. сріблом.

5. Світське друкарство в другій половині XVIII ст.

Поруч з друкарнями, що користувалися з цер-
ковно-слов'янського шрифту, в 1760-х роках на Укра-

їні починають з'являтися друкарні з так званим „гражданським“ шрифтом. Уживаний в Росії з 1708 р., шрифт цей тільки через 56 років проходить на Україну.

Друкарні в Єлисаветграді та Кременчуці. Уперше ми зустрічаємось з ним в Єлисаветграді в друкарні, заснованій „при штабе“, де-то при губерніяльній канцелярії новоросійського генерал-губернатора А. П. Мельгунова. Відкрита в 1764 або в 1765 році, Єлисаветградська друкарня друкувала головним чином бланки для „пашпортів“, карантинні свідоцтва та інші урядові замовлення. Швидко штаб з Єлисаветграду було переведено до Кременчука; разом з ним перейшла сюди також і друкарня. Крім штабної, в Кременчуці де-який час функціонувала також похідна друкарня князя Г. О. Потьомкіна, передана потім, в 1793 р., Катеринославському „Приказу общественного призрѣнія“.

Друкарня Академії Київської. В 1787 р., з ініціативи митроп. Самуїла Миславського при друкарні Києво-Печерської Лаври було відкрито „Типографію Академії Кіевской“ для друкування підручників та інших книг російською та чужоземними мовами. З видань цієї друкарні найцікавішим є „Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры“ Самуїла Миславського і де-кілька од на пошану митроп. Ієрофея Малицького.

На протязі останнього десятиліття XVIII в. світські друкарні були відкриті ще в Харкові, Бердичеві, Чернігові, Миколаїві, Кам'янці-Подільському та Житомирі. З 1799 р. в Києві, поруч з друкарнею Києво-Печерської Лаври та її Академічним відділом, починає функціонувати друкарня Губерніяльного Правління.

II. ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДРУКОВАНОЇ КНИГИ XVI—XVIII СТ.

Прослідкувавши долю українського друкарства в XVI—XVIII вв., зупинимося коротко на особливостях українських стародруків.

1. Зміст.

З огляду на те, що друкарні, які працювали церковно-слов'янським шрифтом, виникли головним чином в умовах потреб церкви, продукція їх ішла переважно по лінії задоволення запитів церковно-релігійного характеру. Поруч з величезною кількістю книг, що сполучені з потребами церковного ужитку, ми зустрічаємо низку творів наукових і літературних, але й ці твори, що писали переважно службовці церкви, в більшій або меншій мірі носять релігійний характер, і тільки невелика кількість суто ділових видань, на зразок „Постановлення з Войском запорозким року 1659“ або „Межевой інструкції“ 1755, в повному розумінні цього слова може мати назву видань світських. Іншу картину являють собою світські друкарні другої половини XVIII в. Викликані до життя потребами урядових установ—Губерніяльних Правлін та „Приказовъ общественнаго призрѣнія“ (щось на зразок пізніших земств), вони друкували головним чином офіційні видання, серед яких дуже рідко зустрічаються твори світської літератури, як, наприклад, комедія Черткова „Кофейный домъ“ (Єлисаветград, 1765), повісті Захар'їна „Арфаксадъ“, „При-

ключенія Клеандра и Ніотилды“ або лірично-епічне „пѣснотвореніє“ Боброва п. з. „Таврида“ (все в Миколаєві, 1798 р.). Друкарня Академії Київської при Лаврі Печерській, що обслуговувала потреби духовної школи, друкувала то суто світські книги, на зразок підручників польської або латинської граматики, „Разсуженія о водѣ, какъ всеобщемъ врачествѣ“ Фр. Гофмана (К. 1789), то духовні, як різні казання та оди релігійного характеру.

Нема чого й казати, що питання соціяльні та економічні, що так дуже хвилюють наш час, в XVI—XVIII вв. ще не здобули вислову за допомогою друкованого слова. Тільки іноді в тому чи іншому казанні старовинний „казнодій“ (проповідник) підходив до цих питань, освітлюючи їх з погляду релігійного світопізнання свого часу. В рукописній літературі кінця XVI—поч. XVII в. ми зустрічаємось, наприклад, у Іоана Вишенського, з нападками на станову зарозумілість: „Вы брата своего уничтожаете, хлопаете (себ-то звете „хлопами“), кожемякаете, сѣдельникаете, шевцами на поруганіе называете. Добре, нехай будетъ хлопь, кожемяка, сѣдельникъ и швецъ, але вспомяните, яко братъ вамъ родный во всемъ есть“; щось подібне можна знайти хоча-б у друкованих виданнях „Ключа разумѣнія“ Іоаникія Галятовського: „люде пышніи, которіи теперъ не хотятъ товаришиться зъ людьми убогими“, а також люди, „которіѣ чужіѣ грунты, пляцы и дворы отіймуютъ и собѣ пространное, а людемъ тѣсное мѣсце чинятъ,... будутъ мѣти товариство зъ діяволами, будутъ въ пеклѣ, якъ въ скринѣ желѣзной тѣсной замкнени на вѣки“. Проте, не завжди Галятовський висловлювався так рішуче проти зручності привілейованого стану. В тому самому „Ключѣ разумѣнія“, міркуючи про „три стана“ — посполитий

(себ-то селянський), панський та духовний, він стверджує, що посполитий стан створено для того, щоби служити панам та духівництву. Так протилежно, по-за всякою системою, розв'язувалося тоді соціальні проблеми, бо не вони стояли в осередкові уваги сучасного представника науки та літератури.

Залишаючи на боці світські видання, — книги, надруковані в українських друкарнях XVI—XVIII вв., можна що до змісту з'єднати в дві групи. Першу, найбільшу групу складають книги святого письма, книги літургійні, номоканони, твори отців церкви і т. и. За цими творами, що належать до галузи перекладної літератури, йдуть твори сучасних українських письменників: а) богословські трактати Кирила Транквіліона та Петра Могили, б) простора полемічна література, що виросла головним чином на ґрунті боротьби між православієм та унією, в) окремі видання та цілі збірники казаннів—Кирила Транквіліона, Іоаникія Галятовського, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича та ин., г) численні вірші та віршовані діалоги: Памви Беринди, Андрія Скульського, Касіяна Саковича, Транквіліона, Михайла Козачинського та ин., д) твори наукові—історичні, на зразок „Синописа“ К. 1674, 1678 та 1680, і лінгвістичні, на зразок львівської граматики 1591 р. або „Лексікона славеноросского“ Памви Беринди К. 1627, е) твори життєписного характеру, на зразок „Патерика печерского“ К. 1661 та наступні видання, „Книги житій святихъ“ Димитрія Ростовського К. 1689—1705.

2. Мова.

Що до мови, видання XVI—XVIII вв. не уявляють одностайности.

а) слов'янська мова. Надзвичайно розповсюджений в них церковно-слов'янський язык, який, наприклад, Іоану Вишенському уявлявся „плодоноснїйшим отъ всѣхъ языковъ и Богу любимїйшимъ“, а видавцям „Евангелія Учительнаго“ Евю 1616— „взачнїйшимъ, пекнїйшимъ, звязнїйшимъ, суптельнїйшимъ и достачнїйшимъ“ у порівнянні з „язикомъ простымъ русскимъ“, „подлїйшимъ и простїйшимъ“. Більш або менш строго слов'янської мови додержувалися в пам'ятках перекладного письменства. В українських письменників, що писали слов'янською мовою (Кирило Транквіліон в „Евангеліи Учителномъ“, Лазар Баранович, Дмитрій Ростовський), вона набувала то в більшій, то в меншій мірі кольору народньої мови.

б) українська мова. Поруч з церковно-слов'янською мовою багато книг було надруковано „простою рускою мовою“, себ-то українською літературною мовою тої доби, де на слов'янським тлі здобули широкого розвитку елементи народньої мови та почасті польської. Цю „просту мову“ ми бачим, наприклад, в полемічних трактатах к. XVI і XVII вв., у Транквіліона в „Зерцалѣ Богословіи“ Почаїв 1618, в синаксарях „Тріоди постной“ К. 1627, що переклав їх з грецької мови „на російську бесѣду общую“ Тарасій Земка, у авторів віршів, в творах Галятовського, Радивиловського та инш. Треба зазначити, що при тім великім авторитеті, яким користувалася слов'янська мова в очах сучасників, народню мову, що вже з половини XVI в. значно увійшла в літературне уживання, все-ж таки вважалося за непридатну для книг святого письма та богослужбових, і видавці „Тріоди“ 1627 р. вважали за конче потрібне виправдатися в тім, що увели народню мову до богослужбової книги: вони зробили це „ревно-

стию и желѣніемъ рода нашего Малои Россіи благородныхъ, гражданскихъ и прочіихъ различного причта людей, неучившихся словенского языка глубоко-разумного“, і гадають, що, коли взяти на увагу старі переклади з єврейської на грецьку і з грецької мови на слов'янську, в їхньому нововведенні нема нічого негожого.

в) польська мова. У звязку з тим, що на Україні на протязі всього XVII і почасті XVIII ст. почувався ще вплив міцної польської культури,—літературний та громадський орган цієї культури, польська мова, також знайшла собі місце у виданнях часу, що ми розглядаємо. Не говорячи вже про Почаївську друкарню, яка обслуговувала потреби уніятської церкви, польські видання друкують друкарні Київ-Печерської Лаври (з 1633 р.), новгород-сіверська та чернігівська (к. XVII—поч. XVIII в.). Це переважно полемічні трактати Сильвестра Косова, Афанасія Кальнофойського, Євсевія Піміна (псевдонім), Барановича, Галятовського, вірші на різні теми, особливо панегірики на пошану видатних діячів того часу. Серед українських видань к. XVI і XVII вв. ми зустрічаємося іноді з випадками паралельного друкування однієї й тої самої книги слов'янсько-українською та польською мовою. Так, відомий „Апокрисисъ“ спочатку був надрукований по польськи в Вильні в 1597 р., а потім по українськи в Острозі коло 1598 р. Твір Галятовського „Месіа Правдивый“ було видано Київ-Печерською друкарнею по українськи (1669 р.) і потім по польськи (1672 р.).

г) латинська мова. У початкову добу культурного відродження на Україні до латинського язика, церковного органа католицького слов'янства, ста-

вилися дуже неприхильно. Діячам початку XVII віку він уявлявся і граматично неудоконаленим і морально, коли так можна висловитися, недостатнім. „Безпечнѣйшая есть рѣчь,—писав в 1623 р. Захарія Копистенський,— и увѣреннѣйшая философію и теологію славенскимъ языкомъ писати и зъ грецкаго переводити, нѣжли латинскимъ, который оскудный есть, же такъ реку до трудныхъ высокихъ и богословскихъ речій недоволеный и недостаточный“. Ще рішучіше в цьому напрямку висловлювалися менш учені сучасники Копистенського: „Языкъ славянскій,—говорить один з них,—правдою Божією основанъ, збудованъ и огороженъ есть“, а в латинській мові „только лжа, поганская хитрость и фарисейство сѣдитъ, почиваетъ и обладаетъ“. Одначе, з протягом часу тенденційне відношення до латинської мови, цього суворо виробленого віками органа середньвічної культури, дуже змінилося: вона вже не викликає до себе ні призиства, ні містичної боязкості; нею читаються лекції в Києво-Могилянськiм Колегіумі та в інших школах XVII і XVIII вв., нею охоче, правда не часто, друкують літературні твори. Ї не одна тільки Почаївська Лавра друкує латиною. Латинські видання, особливо панегірики, випускають також Києво-Печерська друкарня (з 1641 р.) та друкарня Чернігівського Іллінського монастиря.

д) грецька мова. Грецьку мову, не зважаючи на те, що її цінували також високо, як і слов'янську, порівнюючи мало уживалося в українському друкарстві XVI—XVIII ст. В ранніх українських виданнях грецький текст звичайно супроводився слов'янським. Так, наприклад, Львівську граматику 1591 р. було надруковано паралельно грецькою та слов'янською мовами. В Острозькій Біблії 1581 р. грецький текст

поруч з слов'янським уміщено на початку передмови від К. Острозького, в післямові та у вихідній літописі. В Київських виданнях 1620-х років серед слов'янського тексту зустрічаються грецькі цитати. В кінці XVIII в. Київо-Печерська Лавра іноді випускає видання, надруковані цілком грецькою мовою. Відзначимо ще свою особливу манеру, що трималася на протязі к. XVI—XVIII ст., уводити грецькі слова в слов'янські та польські заголовки книг, наприклад, „Εὐχαριστήριον албо вдячність“... К. 1632, „Λίθος або Камієн...“ К. 1644 і т. п.

3. Склад стародруків.

Звертаючися до характеристики видань XVI—XVIII ст. з боку їхнього зовнішнього вигляду, зупинимося перш за все на складі стародруків. В кожному стародруці ми розрізняємо: 1) основну частину книги, що містить текст твору, 2) додаткові частини, до яких відносяться: заголовний аркуш, присвята, передмова, оглав, післямова, виправлення помилок, т. зв. „вихідний літопис“ і т. п.

а) Заголовний аркуш. У відміну до московських видань, які в XVI і XVII вв., продовжуючи традицію рукописних книг, друкувалося звичайно без заголовних аркушів, українські видання уже в кінці XVI ст. починають супроводитися заголовними, або титульними аркушами. Виключіння в цьому відношенні дуже рідкі. Між иншим, першодрукована українська книга—Львівський „Апостоль“ 1574 р. не має заголовного аркушу, що пояснюється тим, що, Іван Федорович, який друкував її, вживав підчас її видання тих поглядів, які починали увіходити до практики московського друкарства.

Заголовний, або титульний, аркуш уявляє звичайно декоративну рамку, в середині якої розміщено назву книги з вказівкою осіб, з повеління, благословення або „коштомъ“ яких вона надрукована, з наведенням імені та прізвища автора, друкарні, року і часто дня виходу її в світ (див. знімки 3 і 12). Іноді заголовкові надається віршованої форми. Див., наприклад, твір Лазаря Барановича:

Lutnia Apollinowa,
kożdey sprawie gotowa.

К. 1671,

або твір Іоана Максимовича:

Алфавитъ собранный,
рифмами сложенный
от святыхъ писаній,
из древнихъ реченій,
на ползу всѣмъ чтущимъ,
в правой вѣрѣ сушимъ і т. д.

Чернігів 1705.

Ім'я автора не завжди виставлялося на загол. аркуші. Іноді його розміщалося на наступних сторінках; найчастіш про участь тієї чи іншої особи в складанні, перекладі або редагуванні книги ми дізнаємося з так зв. „посвящених“ або „предмов до чительника“. Дуже цінні в цьому відношенні вказівки знаходяться у виданнях Київсько-Печерської друкарні XVII в., де в передмовах доволі часто викладаються різні подробиці про підготовку до друку та про роль, яку відігравали у виданні окремі співробітники. Іноді ім'я автора позначалося за допомогою яких-небудь нехитрих тайнописів під передмовою або в кінці книги. Так, наприклад, Стефан Яворський в одному панегірикові 1684 р. зве себе в такій латинській шараді:

lam tibi, mi Lector, supra mea nomina dixi:
Nam p l a t a n u m b a c u l o j u n g e, sciesque virum—

„Я, читачу, сказав уже тобі своє ім'я: з'єднай я в о р з к и є м і пізнаєш мене“. Дійсно: явор + с + кий = Яворський. Дмитрій Ростовський в кінці „Руна орошеннаго“ Черн. 1689 містить таке чотирьохвіршя:

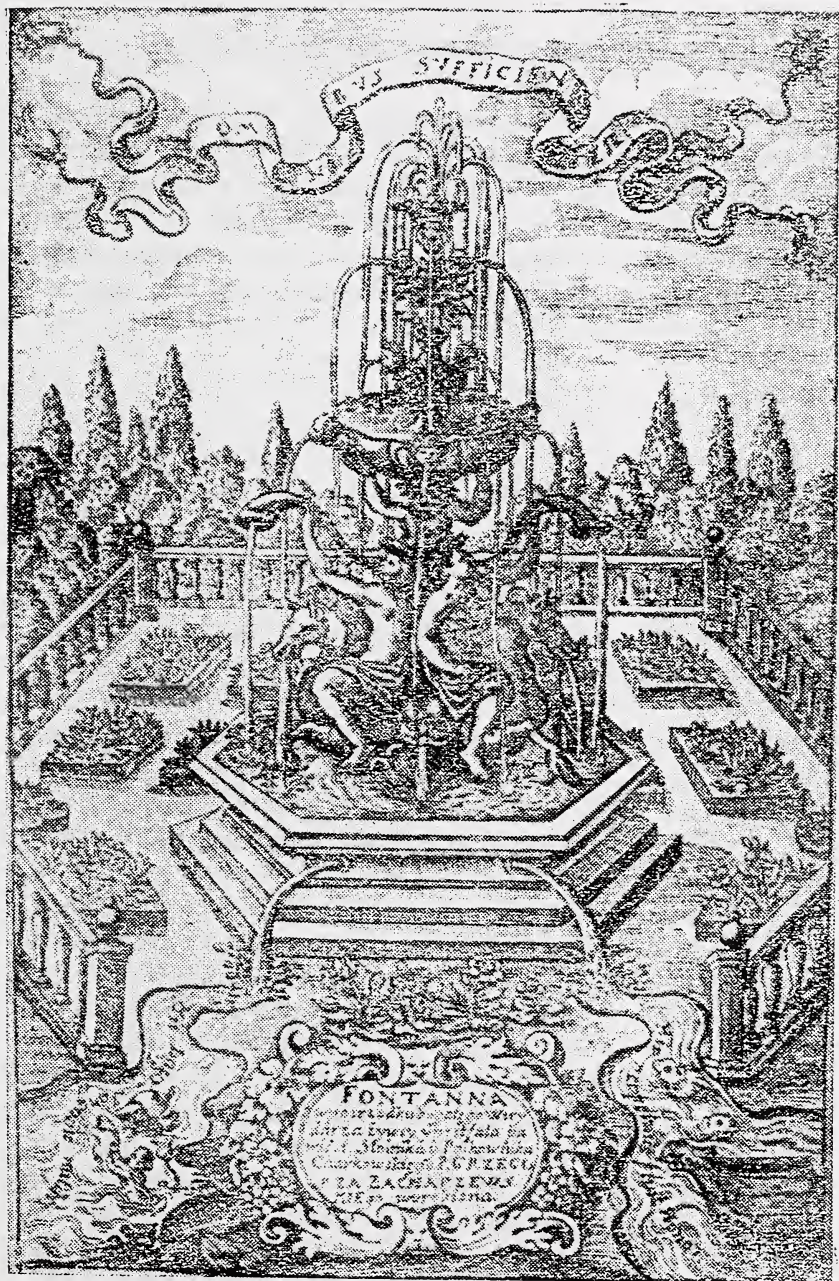
І ж Є в Рунѣ инѠгда прообразованна,
Мати сОтворшаго НАсь всѢХъ zde написанна.
Душею И Мыслию Ту книжку ПРИИМѣте,
САми еи Внимающе И другим проЧтѣте.

Літери, що складені капітеллю, дають ім'я автора: „ієромонах Дмитрій Савич“. Подібні тайнописні приписи вживав також і Іоан Максимович. Так, в творі „Театронъ“ Ч. 1708, позначивши своє прізвище на заг. арк., він пояснює його ще такою загадкою в передмові:

Трудившагося имя хощешъ, друже, знати:
Сто осмдесять едино число зволь собрати...

Число 181 одержується, коли скласти числові значіння літер і, о, а, н, н ($10+70+1+50+50=181$). В де-яких випадках ім'я автора залишається непозначеним ні на заг. арк., ні в інших місцях книги. Прикладом подібної авторської скромності може бути хоча-б важлива в нашій історіографії пам'ятка: „Синописъ, или краткое собраніе о началѣ славяно-россійскаго народа“ (К. 1674, 1678 і 1680). Довгий час цей твір приписувався Інокентію Гізелю, на тій тільки підставі, що на заг. арк. зазначено, що книга „ізображена типомъ“ з благословення архім. Інокентія Гізеля.

Для позначення дат на загол. арк. видавці XVI—XVIII вв. користувалися звичайно подвійним рахунком років—від сотворіння світу і від Різдва Христового; іноді до цього приєднувалося вказівку на індикт—особливий рахунок по 15-літтям. Доволі часто, одначе, вживалося й ординарного рахунку років—від

8. Фронтиспис з панегірика Яна Орновського „Bogaty Wirydarz“
К. 1705, арк. 24 (Оригінал 15,7×24,2 см.).

Різдва Христового. Див., наприкл., „Біблія“ Остріг 1581, львівська грамата 1591 р. та багато інших.

Дати позначалося в слов'янських виданнях за допомогою слов'янських цифр, в латино-польських за допомогою арабських цифр (див. знімок 12). Коло половини XVIII віку арабські цифри починають з'являтися також і в слов'янських книгах.

б) Фронтиспис. У виданнях XVIII в. зустрічаються іноді т. з. фронтисписи—особливі попередні заголовні аркуші з алегоричними малюнками, що характеризують зміст книги. Чотири такі фронтисписи, що виконав їх славетний ритівник к. XVII—поч. XVIII в. Інокентій Щирський, ми знаходимо, наприклад, перед окремими частинами панегірику Яна Орновського „*Bogaty Wiryardz*“, надрукованого в Києво-Печерській друкарні в 1705 р. (див. мал. 8).

в) Присвяти. В одному виданні поч. XVIII ст. говориться, що „необычне дѣлу, художествомъ типографскимъ произведенному, безъ заступника в свѣт исходити“. З огляду на ці міркування, стародруки мають звичайно на початку т. зв. присвяти тому чи іншому патрону автора або видавця. Звичайна форма присвяти така: на звороті заголовного аркушу уміщується герб патрона, оточений його ініціалами (себ-то початковими літерами його ймення, прізвища та титулу); під гербом друкується „епіграма“—невеличкий вірш, що містить величання патрона шляхом тлумачення геральдичних знаків, що увіходять до складу герба (див. герб Богдана Стеткевича на мал. 9); далі йде більш або менш просторе присвячене послання з вказівкою ролі, яку відогравав патрон в житті автора взагалі, у виданні даної книги зокрема, з величанням „старожитности“

та шляхетности його фамілії, з вихваланням „побожности“ (благочестя) та мужности патрона з метою „сохранить его славу на долгія лѣта“, „абы не тылко тѣѣ вѣка, але и потомные часы“ читали про його вельможність та добродійність. Іноді присвяти зверталися не до окремих осіб, а до цілого колективу. Так у „Вѣршахъ на погребъ П. К. Сагайдачного“, що склав Касіян Сакович (К. 1622), на зв. загол. арк. уміщено герб Запорозького війська з відповідною епіграмою, а на наступних сторінках— „Предмова зацне силному Войску Его Кор. Милости Запорозкому“. Треба зазначити, що іноді різні примірники одного й того-ж видання присвячувалося різним особам. Так, Кирило Транквіліон присвятив своє „Зерцало Богословія“ (Почаїв 1618) Лаврентію Древинському, Іоану Ярмолинському та Олександру Пузині. „Тріодъ цвѣтная“ К. 1631 в одних примірниках має присвяту Фомі Замойському, в інших— молдаво-волоському господареві Моїсеєві Могилі.

Герби в українських виданнях XVI і XVII ст. зустрічаються часто і по-за присвятами. До Львівського „Апостола“ 1574 р. додано, наприклад, герб Г. О. Ходкевича, в острозьких виданнях звичайно уміщався герб кн. Острозького, у виданнях Львівського Братства—герб міста Львову, в стрятинських та крилоських—герб Гедеона Балабана, в Київських 1627—1646 рр. герб Петра Могили. Поруч з гербами тих або інших магнатів в деяких ми знаходимо знаки друкарів, що брали участь в друкуванні. В Апостолі 1574 р. уміщено знак Івана Федоровича, що з'єднаний з гербом м. Львову (див. знімок 2); знак Федоровича зустрічається ще в Острозьких виданнях, наприклад, на останній сторінці Біблії 1581 р. В „Октоихѣ“ Львівського Братства 1639 р. уміщено знак друкаря Іоана Кунотовича.

г) **Передмова до чительника.** Після присвят ідуть звичайно передмови, що звернені до читача й мають заголовки, на зразок таких: „Предмова до чительника“, „Къ читателеви“, „До того, хто будетъ читати“, „Предословіе православнымъ читателемъ“, „Предословіе ко люботщаливому читателю“, „Предъсловіе въ книгу“, „Сказаніе учително о составленіи и ползѣ сей книги“ і т. и.

д) **Оглав.** Далі йде оглав книги: „Чинъ или оглавление, еже съдержит в собѣ сіа книжица“, „Оглавление, чинъ і указаніе словамъ сушымъ в книзе сей, глаголемей Маргарите“ („Маргаритъ“ Острог 1595), „Каталогъ псалмовъ по различному ихъ вѣществу, удобнѣйшаго ради употребленія псалмовъ“ (Псалтырь. Четвертня 1625) та ин. Іноді оглави уміщуються в кінці, після основного тексту книги.

е) **Реєстри джерел та апробації.** Серед статтів, що попереджують текст, більш або менш випадковими є реєстри джерел, якими користувався автор під час складання книги (частіше джерела зазначаються на полях) і т. зв. „апробації“ — „благословенія і похваленія“, головним чином в почаївських виданнях XVIII ст. Від часу підлеглости українських друкарень доглядові Московської Синодальної Контори в київських виданнях уміщується на початку особливі цензурні свідоцтва. Вперше таке свідоцтво, з підписом протектора друкарень Гавриїла Бужинського, ми знаходимо в Апостолі 1722 р.

є) **Текст твору.** Після присвят, передмов, оглавів та ин. йде основна частина, текст книги. Доволі часто він супроводиться різними ритинами серед складання (див. знімок 5) або на окремих арку-

На Старожитный Гербъ нѣхъ Мѣтѣи
Паншѣ Стеткевичевѣ Спиряццѣ.

Видитъ въ томъ Клейнотѣ, свой Клейнотъ Цркви наша,
 Же и штизна видитъ то шздоба вѣша.
 СТЕТКЕВИЧОВЕ: а то же теперъ нѣхъ вѣшнѣ нѣмо,
 Гди Цркви, штизна, вѣшнѣ гвалнтѣ, не даримно,
 Бо Стрѣла и Котанца с Кргомѣа икдпнн,
 Метѣ, Остринѣ Ивѣлицѣ, и Грштыца Завннн.
 Смокатица Стрѣла, Когвнца, къ Цркви жарнвоить,
 Метѣ, Гршты къ штизнѣ вѣшнѣ кажѣтъ мнѣлоить.

9. Герб Богдана Стеткевича на зв. заголовн. аркушу „Евангелія
 Учительнаго“ К. 1637 (Оригинал 15,5×26,5 см.).

шах. Як уже зазначалося вище, в творі Афан. Кальнофойського „Теравторґма“ К. 1638 до тексту додано 3 плани, що стосуються Києва. До чернігівського „Зерцала“ 1705 р., що присвячене гетьманові Мазепі, приєднано т. зв. „Лабиринт“, що складений з речення „Іоан Мазепа гетман малороской землі“, з побажанням многоліття в латинським та слов'янським двовіршеві (див. мал. 10):

Много въ ясномъ Имени Твоемъ лѣтеръ зриши,
Толико Вождемъ Росскимъ лѣтъ да проводиши.

ж) Реєстри помилок друкарських та післямови друкарів. В кінці книги після основного тексту уміщається звичайно абеткові покажчики, реєстри помилок, післямови та вихідні літописи. Реєстри помилок іноді супроводиться проханнями друкарів вибачити їм всі огріхи та недогляди. Традиція цих прохань перейшла в друковані книги від переписувачів рукописів, а в цих останніх вона поширилася під впливом візантійських книжкових звичок. Іноді прохання вибачити помилки висловлювалося у формі віршів. Так, наприклад, в творі Лазаря Барановича „Żywoty świętych“ К. 1670 попереджують реєстр помилок такі вірші:

Do czytelnika.

Argus, lub sto miał oczu, zgubił Krowę
Litermi Drukarz często mieni mowę,
Lub wielka krowa, a nie ustrzeżona:
Nie dziw, litera iesli odmieniona.
Ze stu oczyma Drukarza nie było:
Nie dziw, w Literach iesli sie myliło.
Przebacz, co czytasz, czasy pomieszane,
Nie dziw, w Literach że czynią odmiane,

себ-то: Аргос, хоча й мав сто очей, але не убе-

Quot in initio vestigia Nominis vestro
Tot Clavi Robur saecula frangi curat.

Н Л М В Н О К О Р О Л А М Н Я М Я Л О Р О С К О Й З В М Л Н
Л М В Н О К О Р О Л А М Н Я М Я Л О Р О С К О Й З В М Л
М В Н О К О Р О Л А М Н Я М Я М Л А Л О Р О С К О Й З В М
В Н О К О Р О Л А М Н Я М Т М Я Н К Я Л О Р О С К О Й З В
З Н О К О Р О Л А М Н Я М Т В Т М Я Н К Я Л О Р О С К О Й З
Н О К О Р О Л А М Н Я М Т В Г В Т М Я Н К Я Л О Р О С К О Й
О К О Р О Л А М Н Я М Т В Г Л Г В Т М Я Н К Я Л О Р О С К О
К О Р О Л А М Н Я М Т В Г Л П Л Г В Т М Я Н К Я Л О Р О С К
С О Р О Л А М Н Я М Т В Г Л П В П Л Г В Т М Я Н К Я Л О Р О С
О Р О Л А М Н Я М Т В Г Л П В З В П Л Г В Т М Я Н К Я Л О Р О
Р О Л А М Н Я М Т В Г Л П В З Л З В П Л Г В Т М Я Н К Я Л О
О Л А М Н Я М Т В Г Л П В З Л М Л З В П Л Г В Т М Я Н К Я Л
Л А М Н Я М Т В Г Л П В З Л М Л П Л З В П Л Г В Т М Я Н К Я
М Н Я М Т В Г Л П В З Л М Л О Л Н Л З В П Л Г В Т М Я Н К
Н Я М Т В Г Л П В З Л М Л О Л Н Л З В П Л Г В Т М Я Н
М Н Я М Т В Г Л П В З Л М Л О Л Н Л З В П Л Г В Т М Я Н
Л А М Н Я М Т В Г Л П В З Л М Л Н Л З В П Л Г В Т М Я Н К Я
Л Л М Н Я М Т В Г Л П В З Л М Л Н Л З В П Л Г В Т М Я Н К Я
О Л А М Н Я М Т В Г Л П В З Л М Л З В П Л Г В Т М Я Н К Я Л
Р О Л А М Н Я М Т В Г Л П В З Л З В П Л Г В Т М Я Н К Я Л О
О Р О Л А М Н Я М Т В Г Л П В З В П Л Г В Т М Я Н К Я Л О Р
О Р О Л А М Н Я М Т В Г Л П В П Л Г В Т М Я Н К Я Л О Р О С
К О Р О Л А М Н Я М Т В Г Л П Л Г В Т М Я Н К Я Л О Р О С К
О К О Р О Л А М Н Я М Т В Г Л Г В Т М Я Н К Я Л О Р О С К О
Н О К О Р О Л А М Н Я М Т В Г В Т М Я Н К Я Л О Р О С К О Й
З Н О К О Р О Л А М Н Я М Т В Т М Я Н К Я Л О Р О С К О Й З
В З Н О К О Р О Л А М Н Я М Т М Я Н К Я Л О Р О С К О Й З В
М В З Н О К О Р О Л А М Н Я М Л Н К Я Л О Р О С К О Й З В М
Л М В З Н О К О Р О Л А М Н Я Н К Я Л О Р О С К О Й З В М Л
Н Л М В З Н О К О Р О Л А М Н К Я Л О Р О С К О Й З В М Л Н

Слогъ въ имени имени Твоего лѣтъ вѣкъ,
Толкъ бождима сосинма лѣтъ да просвѣтъ.

ріг корови*); недивно, коли робить помилки друкар: бо-ж у нього не сотня очей, та й літери невеликого розміру. Вибач, читачу, бо-ж час неспокійний; не дивно, що в літерах зустрічаються помилки. Вірш, уміщений на останній сторінці „Синописа“ К. 1680 під заголовком „Къ читателю сего лѣтописца от типографовъ“, являє собою акровірш: окремі рядки в ньому підібрано так, що з початкових літер їх здобувається ім'я „Іоан Армашенк(о)“.

з) **Вихідний літопис.** У вихідному літопису, що уміщається в самому кінці книги, повторюються звичайно ті-ж самі відомості про умови видання книги, які знаходяться на заголовнім аркуші, але з більшою чи меншою кількістю подробиць. Так, наприклад, у львівській „Книгѣ о священствѣ“ дата на загол. арк. помічена коротко: „року 1614“, у вихіднім-же літописі ця дата доповнюється рахунком років від сотворіння світу та іншими хронологічними термінами, що запозичені з пасхалії: „Съврѣши-шяся сіа книги о священствѣ въ лѣто 7122, а от Рождества Христова 1614, кругъ солнцу 10, а лунѣ 16, індікта 12, епакта лѣту 5, мѣсяца іуліа 30“. Вихідний літопис невеликої брошури „Повѣсть о діаволѣ“, що надрукована в Київо-Печерській Лаврі в 1620-х рр., складено у вигляді загадки: „В лето господне по осмосугубнѣй сотныци двадесятно шесто, октовріа 28, кругъ солнцу 22, кругъ лунѣ 9. Усрьд-ствующа о сем имя пятописмно, двоскладно же, прѣвый тресложенѣ, сѣгласовны три, гласовны же

*) Автор скористувався стародавньо-грецьким мітом про багатоокого велетня Аргоса: дружина Зевса Гера з ревностів обернула дочку аргівського царя Іо в корову та поставила коло неї вартовим Аргоса. Гермес одначе з наказу Зевса приспав Аргоса та звільнив Іо.

двѣ. Число ему девятсотно съ двадесятьми и треми“. Загадка показує на 1626 р. і ім'я друкаря „Памвѡ“: в ньому п'ять літер („пятописмно“), два склади, при чім перший складається з трьох звуків („тресложенъ“), три шелестівки, дві голосні; сума числового значіння літер $80+1+40+2+800=923$. Іноді у вихідних літописах зазначається початок та кінець друкування книги. Відомості ці цікаві для визначення швидкості та інтенсивності праці в старовинних друкарнях. З вихідного літопису, наприклад, при „Тріоди постной“ К. 1627 дізнаємося, що цю велику книгу в 806 аркушевих сторінок друкувалося з 18 грудня 1626 до 15 лютого 1627 р., себ-то всього 2 місяці; львівській „Анѡлогіонъ“ 1643 р., що містить 721 арк.=1442 стор., друкувалося з 3 травня 1642 до 12 квітня 1643 р., себ-то більш як 11 місяців.

4. Шрифт.

Шрифти, що вживалося їх у виданнях XVI-XVIII вв., різноманітні і поділяються на шрифти: 1) кирилівські: а) слов'янські—в більшості книг доби, що розглядаємо, в) світські—в небагатьох виданнях світських друкарень 1765—1800 рр.; 2) латино-польські; 3) грецькі.

а) Слов'янський шрифт. Слов'янські шрифти мають різні розміри. Напрестольні євангелія друкувалося звичайно великим т. зв. євангельським шрифтом: у львівським, наприклад, „Евангелі“ 1636 р. височінь літер, що не виходять за рядок (н, т, п і т. п.), рівняється 5 міліметрам; в розкішному київському „Евангелі“ 1707 р. літери ще більшої височини. Зустрічаються потім шрифти в 4 міліметри (стрятин-

ський „Службникъ“ 1604 р.). Найзвичайнішими є шрифти середніх розмірів в 3 і 2 мілім.; поруч з ними вживається шрифтів дрібніших.

По-рисункові літер ми розрізняємо серед слов'янських шрифтів: шрифт львівського „Апостола“ 1574 р., той самий, що і в московських першодруках (див. знімок 1). Далі острозький шрифт — круглястий, що наближається до скоропису; його ми знаходимо у виданнях Острозької і Дерманської друкарні 1580—1612 рр., іноді у виданнях Львівського Братства і київо-печерських 1620-х років (див. знімок 4). В почаївських виданнях другої половини XVIII в. зустрічається особливий церковно-слов'янський курсив, різаний на зразок українського скоропису XVII—поч. XVIII ст. (див. мал. 11).

б) Латино-польський шрифт. Латино-польські шрифти, що з'явилися уперше в Київо-Печерській друкарні коло 1633 р. *), по рисунку літер поділяються на дві категорії. Це, по-перше, ламані, готичні шрифти, так зв. фрактура; по-друге, круглясті, романські шрифти, так зв. антиква. В XVII і поч. XVIII в., особливо в польських текстах, вживалося головним чином фрактуру: разом з тим одначе заголовні аркуші складалося звичайно антиквою, нею-ж друкувалося іноді передмови, окремі заголовки та латинські вставки в основному тексті. Коло 1730-х років фрактура зовсім зникає з ужитку: і латинські і польські видання друкується в цей час виключно антиквою. Виникши в 1732 р., Почаївська друкарня, оскільки ми мали змогу простежити, зовсім не користувалася готичними шрифтами.

*) Окремі слова, складені латино-польським шрифтом, зустрічаються вже в „Лексіконѣ“ Памви Беринди. К. 1627.

ІаннѸрїѸ
0

Въ слѣдующую Недѣлю , Столлѣ
утреннихъ ЕвангелїѸ Ѹ. начинается,
гдѣ съ Гласами держати даже до
Недѣли Вѣханїа .

Извѣстно же гдѣ , нахъ по семѣ
Ключи Пасхьяномѣ , О . (иже во
семѣ латисотѣ-тридесать-двоу-бг-
номѣ обращенїи , двадесать-кратно
обрѣтается .) настаѣтъ Ключь А.
Ѹ. Висект: либо С. Ъ. А. Когда
убо слѣдуетъ А. тогда слѣчается
быти Гласъ Ѹ. Евангелїе Воскресное,
Ѹа. Когда же Ѹ. С. тогда Гласъ , Ѹ.
и Евангелїе , Ѹ. Когда же Ъ. тогда
Гласъ и Евангелїе , Ѹ. а когда А.
тогда Гласъ и Еванг: Ѹ.

ТрїѸ:

11. Почаївський курсивний шрифт XVIII ст. з книги „Устав
церковнаго пѣнїя“ 1780 р., арк. 185 зв. (натур. розмір).

в) **Грецький шрифт.** Грецькі шрифти, що вживалося їх в друкарні Львівського Братства, Острозькій та Києво-Печерській, мали гол. чином курсивну форму з більшою або меншою кількістю лігатур, себ-то в'язання з 2 або 3 літер.

Нотні книги. Друкування нотних книг в українських друкарнях почалося порівнюючи пізно. Початок в цьому напрямку зробила львівська друкарня Іосифа Шумлянського, що видрукувала в 1700 р. нотний „Ірмолой“. Іосиф Городецький, „гисеръ (словолитчик) и типографъ“, що друкував цю книгу, з огляду на новину нотного видання, називає її в післямові справою „роду російському удивителною“. В згаданім „Ірмолой“ та в інших аналогічних книгах ХVІІІ в. вживається п'ятилінійної нотної системи з квадративими нотними знаками.

5. Художня обробка книги.

Художній обробці книги старовинні видавці присвячували багато уваги. Найбільш розкішно орнаментувалося книги, що призначалися для потреб церковного ужитку, підносні примірники, на зразок „Печерскаго Патерика“ К. 1702 з посвятою Петрові І або „Зерцала“ Ч. 1705 з посвятою гетьманові Мазепі, де-які панегірики, на зразок твору Яна Орновського „Wogaty Wiryardz“ К. 1705. Менш дбайливости викликали до себе видання ділові, на зразок підручників і полемічних трактатів.

В орнаменті стародруків, як і в орнаменті рукописів, ми розрізняємо: рамки на загол. аркушах і на окремих сторінках, заставки, ініціали, кінцівки і т. зв. в'язання. На протязі ХVІ і майже всього ХVІІ в. кліші для орнаментальних частин різалося

звичайно на дереві, з кінця XVII ст. з'являються рамки і заставки, ритиновані на міді.

а) **Рамки.** Рамки на загол. арк. зустрічаються двох виглядів. По-перше, більш розкішні, ритовані. Уперше такі рамки ми знаходимо в Острозьких виданнях — в „Книгѣ новаго завѣта“ 1580 і „Біблії“ 1581 р. Ритовані рамки являють собою або архітектурне склепіння, що підтримується колонами, як в Острозькій Біблії, або більш-менш складну композицію з святих образів, або просто переплітання стилізованих квіток та листів. В де-яких виданнях рамки виконано у вигляді символічного малюнку, що ілюструє назву книги або характеризує її зміст (див. знімок 3). Рамки другого вигляду, простіші, не різалося на особливих дошках, а складалося з елементів друкарського орнаменту. Таке власне монтування загол. арк. зустрічається звичайно в книгах шкільного характеру, полемічних трактатах, різноманітних віршах та панегіриках (див. мал. 12).

б) **Заставки.** Заставки, що уміщуються попереду книги, перед окремими її частинами або розділами, мають звичайно прямокутну, іноді П-образну форму. Вони бувають: а) узорчасті (дивись знімок 1), б) т. зв. „лицеві“, себ-то оздоблені тими або іншими малюнками, до того малюнок або знаходиться в медальйоні або заповнює всю заставку, в) з різними монограмами (див. знімок 13), г) з вписаними в них заголовками нижче наведених статтів; див., наприклад, подібні заставки в чернігівських виданнях початку XVIII в. — „Зерцало“ 1705 р. (знімок 7) і „Богородице Дѣво“ Іоана Максимовича 1707 р. По розмірах заставки поділяються на великі, середні і маленькі (вузькі).

в) **Ініціяли.** Ініціяли, себ-то початкові літери, також поділяються на: а) узорчасті (див. знімок 1) і б) „лицеві“ з образами фігур людини, тварин (див. знімок 5) або з якими-небудь малюнками. У де-яких київо-печерських виданнях XVIII в. малюнки ініціялів мають самий тісний зв'язок з текстом, до якого вони відносяться. Як і заставки, ініціяли розподіляються по розмірах (великі, середні і малі). Вони бувають то вільними, то вміщуються в прямокутні рамки.

г) **Кінцівки.** Вживання кінцівок, що рукописам майже невідоме, виникло під впливом друкованих книг Західньої Європи. Серед кінцівок розрізняються: а) узорчасті (див. знімок 11; кінцівка тут складена з друкарського орнаменту), б) „лицеві“—з головою янгола, фігурами гротескового вигляду та ин., в) з монограмами.

д) **В'язання.** В'язанням зветься така композиція заголовного рядка, коли одні літери влітаються в інші, створюючи часом сполучення, яке дуже тяжко розібрати. В'язання вживається іноді на заголовних аркушах, крім того—при заставках на початку книги або окремих її частин (див. знімок 1).

е) **Цинобра.** Поруч з зазначеними вище засобами графічного орнаментування, в стародруках вживалося також багато кольорових ефектів. Ми розуміємо вживання червоних, циноберних рядків на заголовних аркушах і в тексті книги. Проте цинобри вживалося не тільки, як орнаменту, а вона мала іноді й практичну мету: в де-яких випадках нею друкувалися ті місця книги, на які хотіли звернути особливу увагу читача.

PANEGYRICVS

DE CELEBERRIMÆ ET PÆNE INAVDITÆ

VICTORIA:

QVAM

PETRVS PRIMVS

D: G: REX, TOTIVSQUE ROSSIÆ

MONOCRATOR &c: &c:

PER UNIVERSIS SPECQVVM EXERCITIVS

DEO IUVANTE

REPORTAVIT

Anno Domini 1709, (Junio die 27)

Diſus Rijoſiæ, in Eccleſiâ Cathedrali ſancæ Sophiæ, in
câuoneſu publico, Cozq; apud: Sacraſſimam Maſjeſtatem
preſentia,

Anno eodem, Iulij die 10,

*Pa. Bibli, Diuovo vovo
G. i. l. i. o. n. a*

є) **Ілюстрації.** Як було зазначено вище, книги доволі часто ілюструвалося тими або іншими малюнками в тексті і на окремих аркушах. Вибір сюжетів для ілюстрацій або надавався на розсуд автора чи видавця, або підлягав певним правилам. По традиції, що йшла від рукописів, в євангеліях звичайно уміщувалося образи чотирьох євангелістів, в „апостолах“—образи апостолів, в псалтирях—царя Давида, в служебниках—Іоана Златоустого, Василя Великого та Григорія Двоєслова, в октоїхах—Іоана Дамаскина і т. п. Крім того, на звороті загол. арк. часто друкувалося образи, що були наче-б-то марками тої чи іншої друкарні: герб князів Острозьких у творах острозького варстату, герб міста Львова в виданнях Львівського Братства, Успіння Богоматери у виданнях київо-печерських, львівських та унівських, Старозавітня Трійця—в чернігівських і ин.

Крім ілюстрацій, що входили до складу тої чи іншої книги, зазначимо ще окремі ритовані аркуші, з текстом або без нього, що видавали їх Київо-Печерська і Почаївська друкарні. В кінці XVII і першій половині XVIII в. Київська друкарня надрукувала низку підносних образків (кунштиків) (наприклад, на пошану Стефана Яворського, гетьмана Мазепи, Варлаама Ясинського та ин.) і т. зв. академічних тез, себ-то положень для майбутніх науково-богословських диспутів. Ці образки і тези виконували часто найкращі сучасні ритівники.

Ритини, що уміщувалися в книгах та що виходили окремими аркушами, до кінця XVII в. різалося звичайно на дереві. З кінця XVII в. з'являються ритини на міді, що різали Іларіон Мігура, Леонтій Тарасевич, Інокентій Щирський, Григорій Левицький та інші визначні різчики старого часу.

6. Розміри книг.

Переходячи до розмірів стародруків, одзначимо, що звичайним форматом їх є формат аркушевий (in folio, F⁰, точніше—в пів-аркуша), в четверту частку аркуша (in quarto, 4⁰) і в восьму частку аркуша (in octavo, 8⁰). В залежності від розмірів паперових аркушів, що вживалося їх для друкування, в межах згаданих розмірів зустрічаються різні хитання. Так, наприклад, книги, що друкувалися in folio, то мають порівнюючи невеликий розмір, що наближається до in quarto, то значно перебільшують звичайну норму, що ми бачимо, наприклад, в „Трубахъ словесъ проповѣдныхъ“ Лазаря Барановича К. 1674, „Евангеліи“ К. 1707 або „Бібліи“ К. 1758. З книг мініатюрних розмірів одзначимо видання в дванацяту (12⁰) і навіть двацять четверту частку аркуша (24⁰).

Об'єм (товщина) книг XVI—XVIII вв. хитається між невеликими виданнями в 1, 2, 4 арк. і величезними томами в сотні аркушів, на зразок Острозької Біблії 1581 р., Требника Петра Могилы К. 1646, Біблії К. 1758 та ин. Іноді простори по об'єму твори видавалися в кількох томах. Так, наприклад, „Книга житій святихъ“ Димитрія Ростовського, К. 1689—1705, вийшла в 4 томах, „Миней мѣсячная“, К. 1750—в 12 томах.

7. Зовнішній вигляд сторінки.

Зовнішній вигляд сторінки стародруків уявляється в таких рисах. Уміщений на ній текст складений або суцільним рядком або розміщений в два стовпці. Він або вільний (дивись знімки 1, 11, 13), або оточений лінійками (див. знімки 4,5), або замкнений в рамку з друкарського орнаменту (дивись

знимки 7, 9, 10), в XVIII в. іноді в рамку ритовану. Верхня частина сторінки то залишається відкритою, то має так зв. колон-титул (заголовок книги або окремої її частини, що повторюється з одної сторінки на другу), то має друкарський орнамент (див. знімок 4). Пагінація (позначення сторінок) часто відрізняється від засобів, що вживаються в наш час. В старих виданнях звичайно нумеруються не сторінки, а аркуші книг, до того номер аркуша уміщується праворуч, у верхнім або нижнім куті аркушу (див. знімок 1). Проте уже в кінці XVI в. Острозька друкарня вводить звичай вживати нумерації по сторінках. В деяких київських виданнях XVII в., надрукованих у два стовпці, наприклад, в „Лексіконѣ“ Памви Беринди 1627 р., нумерується окремі стовпці (див. знімок 4). Зустрічаються, на решті, видання — в ранню добу, іноді і в XVIII ст., — що не знали ні аркушевої, ні сторінкової нумерації. Див., наприклад, „Апокрисисъ“ Острог, коло 1598 р. і твір М. Козачинського „Філософія Арістотелева“ Львів 1745. Нумерація аркушів, сторінок і стовпців, як і позначення дат на заг. арк., в слов'янських виданнях провадиться за допомогою слов'янських чисел, в латино-польських — за допомогою чисел арабських. В XVIII в. зустрічаються, одначе, слов'янські книги з арабською нумерацією.

В нижній частині сторінки знаходимо іноді т. зв. кустодію або перенесення — початкове слово наступної сторінки, і помітку „секстернів“ — зшитків, з яких зброшуровано книгу (зразки перенесень див. на мал. 4, 7, 11 і 13, по зшитках помітка — на мал. 13).

8. Варіянти та підроблені видання.

Кінчаючи огляд особливостей стародруків, одзначимо, що часто різні примірники одного й то-

го-ж видання не уявляють у відношенні одного до другого повної тотожності і мають низку більш або менш помітних різниць. Так, наприклад, серед примірників Острозької Біблії 1581 р. зустрічаються такі, в яких частина тексту складена іншим, не острозьким шрифтом. Як з'ясував у свій час С. Л. Пташицький, Іван Федорович, припинивши працю в Острозі, привіз до Львова 80 неповних примірників згаданого видання. І ось, аркуші цих неповних примірників і надрукували після смерті Федоровича особи, до яких перейшли права на його майно. При заповненні прогалин скористувалися як шрифтом, що був привезений з Острогу, так і новим, можливо, тим, який зробив для Федоровича його учень Гринь Іванович.

Іноді різниці, які спостерігаються у виданнях, що мають однаковий заголовок і тотожні дати, пояснюються доволі частими в XVII і XVIII вв. книжковими підробками. Нам довелося, наприклад, установити, що крім справжнього „Евангелія Учителнаго“ Кирила Транквіліона, що надруковано в Рохманіві в 1619 р., в обігові знаходилися і підроблені примірники, надруковані в 1697 р. в моголівській друкарні Максима Вошанки. Ці підроблені примірники, що видані на 80 років пізніше, мають майже тотожні з справжнім виданням заголовні аркуші, складання-ж, шрифт і орнамент в решті книги так мистецьки підбрані, що навіть досвідчені бібліографи, як от Строев або Каратаєв, довго не помічали всіх різниць, що між ними були.

В деяких випадках підробки провадилися тою самою друкарнею, яка друкувала і справжні видання, та викликалися бажанням обійти ті або інші цензурні утиски. Так, проф. Голубев встановив, що різні примірники „Евангелія“ Львівського Братства

з датою 28 листопада 1690 р. повинні бути поділені на два видання: одно, дійсно, вийшло в світ в 1690 р., друге-ж було надруковано не раніше як 1697 р. (цей рік уміщено під ритиною на звороті загол. арк.), скоріш за все в кінці 1703 або на початку 1704 р. В той час, коли Братство закінчувало це останнє видання, в Польщі провадилася жорстока боротьба за корону поміж королем Августом II та його супротивником Яковом Собеським. Згідно традиції, що існувала, Братство повинне було умістити в передмові до видання молитву за короля, але Август II не сьогодні—завтра міг залишити престол. І ось,—гадає проф. Голубєв,—Братство, щоб забезпечити видання від конфіскації, що загрожувала в разі падіння Августа, вживає хитрощів: на новому виданні воно ставить дату видання попереднього, а в передмові посилає молитву про короля Іоана, себ-то Яна III Собеського, не бентежучись, що король цей помер ще в червні 1696 р.

Подібний обхід цензурної пильности ми спостерігаємо також, вивчаючи різні примірники „Руна орошенного“ Дмитрія Ростовського, виданого, як зазначено на загол. арк., в Чернігові в 1702 р. Більш або менш значні різниці в складанні, шрифті, орнаменті та ілюстраціях примушують примірники і цієї книги поділити на дві групи. Далі, виявляється, що одна група дійсно видана в Чернігові в 1702 р. Друга-ж, що надрукована на папері 1750-х років і має шрифт і ініціали, тотожні шрифтам і ініціалам чернігівських видань половини XVIII віку, повинна бути одсунута років на 50 пізніше проти дати, що виставлена на заголовнім аркуші. Чим була викликана ця підробка? Гадаємо, бажанням обминути необхідність посилати приготований до

ДОРОДЪ ТРЕТИЙ

© ПЕРЕСТРЯНАЦІЙ ГРАДЪ СВОБОДНЫХЪ ОУЧЕНИЙ.
 © СІО КМСОКО ГРАФСКОГО СІАТВАСТВА
 © ДА ІМПЕРАТОРСКОГО КЕСНЕРСОВЪТАНИ-
 ШАГО ВЕАНУСОТВА.
 КЛАДБА ЮНГОСА ВЪСОКОРОНАГО И ВЪСОКОПРЕСВІТАГО
 ПІАНА, ГІАДНА КУРІАА ГРЕГОРІОВИЧА РОЗВІАСОСКОГО.

И іимн моцишъ оубежишь похвалитъ
 Сего достоиши, доуки ищати
 Бѣтінотвѣдншихъ пїатъ оубежиши многи
 чинаши садни.

Или похвалити кто оубежиши стаблѣти
 Кѣмца; ииша клѣмѣхъ салбѣа заігїа
 но вѣли ишо нжи мїаю іе
 Сїмъ довакѣ.

И вѣдѣише иириши мѣа похвалити
 и вѣдѣиши, и вѣдѣиши мѣа
 Сїмѣа вѣдѣиши оубежиши стаблѣти
 и вѣдѣиши вѣдѣиши.

И мѣа похвалити, доуки ищати
 Вѣдѣиши ишоу оубежиши: вѣдѣиши
 Мѣа вѣдѣиши за мѣа похвалити
 и вѣдѣиши.

И вѣдѣиши похвалити, мѣа похвалити
 Вѣдѣиши сїа вѣдѣиши ишоу вѣдѣиши
 Иириши Сїа вѣдѣиши мѣа
 Сїа вѣдѣиши.

И вѣдѣиши вѣдѣиши вѣдѣиши
 вѣдѣиши, вѣдѣиши вѣдѣиши
 вѣдѣиши

ГД

друку текст на цензурний перегляд до Москви. Скопіювавши більш або менш точно виданн 1702 р., умістивши на загол. арк. і в вих. літописі стару дату та ймення осіб, що давно вже закінчили свій життєвий шлях, Чернігівська друкарня оригінально поборолала трудне положення і, здається, не навоклала на себе ніяких підозрінь.

Відомості про підроблені видання можна було б збільшити ще низкою прикладів; ми, одначе, не будемо на них зупинятися і звернемося до розгляду оправи, що має тісний звязок з книгою.

9. Оправа.

Книжкова обгортка, така звичайна у виданнях нашого часу, старим книгам, і рукописним і друкованим, була невідома. До половини XVIII в. зовнішньою прикрасою книги та захистом від псування була тільки книжкова оправа.

Стародавнішою формою оправи на рукописах та стародруках є дошки, обтягнуті шкірою або якою-небудь цінною матерією. Шкіра, що вживалася для оправ, була темно-коричневого чорного або жовтого кольору, рідше зустрічається шкіра темно-червона, темно-зелена або білий пергамін. На простіших оправах шкіра рівна, на коштовніших вона має тиснення — різного гатунку священні образи (часто католицького характеру) в центрі та по кутам, узорі в інших місцях. Образи та узорі тиснулося звичайно золотом на верхній дошці оправи, сріблом на спідній. Верхні покришки окладів на престольних евангеліїв звичайно оковувалося бляхами — „средниками“ та „наугольниками“, олив'яними, мідними або срібними, з образами різаними або литими. Крім того, на цих окладах зустріча-

ється іноді дорогоцінне каміння та фініфтяні клейма. До нижньої дошки їх додавалися „жуки“—ножки для охорони від псування підчас тертя. В деяких випадках на престольні євангелії покривалися суцільною металевою оправою, що накладалася на голу дошку. Звичайною приналежністю старої оправи є застьожки або защіпки, які робилися для того, щоби при тугій оправі не шкарублю дошки і взагалі книга при переходуванні не розшарпувалася. Залишити книгу після читання незастьогнутою вважалося за непростиме недбальство. Один книголюб XIV ст. зазначає на рукописній євангелії: „А котрий попъ или дьяконъ, четъ (прочитавши), а не застѣгаєть всихъ застѣжекъ, буди проклять“. Подібних поглядів трималися, мабуть, і що до оправ на друкованих книгах.

Поруч з оправами з дощок, в половині XVII в. з'являються оправи з аркушів склеєного паперу або картону. Вони також покривалися шкірою, рівною або з тисненнями. В XVIII в. для таски таких оправ вживалися золочені або фарбовані папери з різними узорами. Для зберігання від розшарпування картонні оправи мали металеві застьожки або ремінні зав'язки.

Обріз книги покривалося часто фарбою або позолотою. Іноді на ньому набивалося квітчасті узори або написи.

III. КІЛЬКА УВАГ ПРО КНИЖНУ ТОРГІВЛЮ, БІБЛІОТЕКИ ТА БІБЛЮФІЛІВ СТАРОГО ЧАСУ.

1. Книжна торгівля.

Організація книжної торгівлі. У комерційному відношенні продаж друкованих книг, особливо призначених для церковного вжитку, був справою дуже вигідною та давав видавництвам значні прибутки. Не даром великі підприємства, на зразок друкарні Львівського Братства або Київо-Печерської Лаври, так завзято обстоювали в XVII і XVIII вв. свої монопольні права на друк і продаж богослужбових видань. Організація книжкової торгівлі в XVI—XVIII вв. до цього часу мало вивчена, і коли видані деякі матеріяли з цього питання з архіву Львівського Братства, багатий архів Київо-Печерської друкарні досі залишається не розробленим.

Перш за все, продаж книг в старовину провадився, мабуть, в самих друкарнях. Крім того, книги для продажу розвозилися по інших містах. Так, є відомості, що в 1630-х роках Михайло Сльозка продавав видання Львівського Братства, роз'їжджаючи по ярмарках. В добу Петра Могилы київо-печерські видання, крім України, розповсюджувалося в Московській державі та в Молдавії. Жваву торгівлю з Москвою Лаврська друкарня провадила в 1650—70-х роках за Інокентія Гізеля. В 1672 р. друкарські майстри Лаври Тимофій Кушка та Олексій Мушин відкрили в Москві навіть книгарню. Проте торгівля у них чомусь пішла не жваво, так що швидко вони подали супліку про перепуск

їх до Смоленську і українських міст. Крім Лаври, українськими книгами торгували в Москві також і київські міщани. Чернігівська друкарня в XVIII ст. також продавала свої книги в інших містах. Схоронилися відомості, що в 1766 р. Київо-Печерська Лавра провадила нагінку проти якогось ченця, який продавав на київо-подільським базарі книги чернігівського видання. З однієї справи 1778 р. видно, що чернігівські книги продавалися в Харкові, Ромнах, Сумах, Борзні і знову в Києві. Наприкінці XVIII ст. Печерська Лавра, мабуть, втратила свої права на виключний продаж книг у Києві. В тому-таки 1778 р. керовник Лаврської друкарні, пояснюючи безгрішшя друкарської скарбниці, скаржився, що „прежде кромѣ кієво-печерскої лаврскої лавки, нигдѣ не торговали въ Кіевѣ книгами, а если и торговали частныя лица, то лаврскими книгами въ пользу Лавры, а теперь много лавокъ съ церковными книгами, въ пристойнѣйшихъ мѣстахъ, чѣмъ лаврская лавка, при самыхъ публичныхъ улицахъ, и торгуютъ книгами изъ типографій московскої, черниговскої и почаевскої“. У спогадах І. Ф. Тимковського знаходимо відомості про „немалу лавку“ якогось київського торгаша, якого студенти Академії звали Гарбузом. Він „скупаль і продавалъ битыя, старыя и старинныя книги“. Покупцями його були професори та студенти Академії.

Ціни на книги. Ціни на друковані видання XVI—XVIII ст. визначаються, з одного боку, по книгах та рахунках, що збереглися в друкарських архівах, з другого, по записах власників та вкладчиків на самих книгах*). Ось кільки даних про ціни

*) Друковані каталоги з'являються тільки у другій половині XVIII ст. Такі, напр., „Такса книгъ въ типографіи св. обители

на львівські видання часу, що розглядаємо. Граматика 1591 р. 8^о, 182 арк. (=364 стор.) коштувала 24 гроша (1 крб. 13 коп.); Євангелія 1636 р., F^о, 424 арк.—14 злотих (6 крб. 60 коп.); Євангелія 1722, F^о, 436 арк.—27 зл. (5 крб. 13 коп.); Анфологіон 1643, F^о, 721 арк.—18—20 зл. (8—9 крб.); Анфологіон 1694, F^о, 680 арк.—70 зл. (14 крб.); Октоїх 1644 р. F^о, 354 арк.—14 зл. (6 крб. 15 коп.); Октоїх 1686 р. F^о, 354 арк.—24 зл. (5 крб. 28 коп.); Апостол 1696, F^о, 257 арк.—16 зл. (3 крб. 20 коп.); Буквар 1701, 8^о, 32 арк.—9 гр. (6 коп.); Псалтир 1702, 4^о—3 зл. (60 коп.); Службник 1702, 4^о, 415 арк.—10 зл. (2 крб.) і т. д.*). Що торкається київських видань,—„Требникъ“ Петра Могили 1646 р., F^о, 1656 або 1760 стор., в 1709 р. був куплений за 10 талярів (13 крб.); Євангелію 1697 р., F^о, 448 арк. в шкір. оправі купили того-таки часу за 70 зл. (14 крб.); Апостол 1722 р., F^о, 304 арк. в шкір. оправі куплено в 1739 р. за 30 зл. (5 крб. 40 коп.); „Вѣнецъ Христовъ“ Антонія Радивиловського 1688 р., F^о, 563 арк. в шкір. оправі куплено в 1690 р. за 40 зл. (8 крб. 40 коп.); те саме видання в 1712 р. було продане за 4 таляра і 5 зл. (6 крб. 20 коп.). Чернігівський Октоїх 1715 р., 4^о, 314 арк. в 1730 р. куплено за 12 зл. (2 крб. 16 коп.).

2. Бібліотеки та книголюби старого часу.

Щоби вичерпати питання, звязані з історією книги на Україні в XVI—XVIII ст., залишається

Почаевской“ Почаїв 1760, або „Табель цѣны книгамъ печатнымъ въ типографіи Києво-Печерской Лавры“ К. 1774.

*) Користуємося даними, що витягнув з архіву Львівського Братства А. С. Крилівський: „Львовское Старопигальное Братство“ К. 1904, стор. 287—307. В дужках—приблизні ціни прирівнюючи до російського крб. довоєнного часу.

сказати кілька слів про книгозбірні та книголюбів старого часу.

Головними сховищами книжкових скарбів, як рукописних, так і друкованих, були бібліотеки церковні та монастирські. Склалися вони почасти з власних видань—в тих випадках, коли монастир володів своєю друкарнею, почасти через купівлю, почасти через офірування шляхом вкладів та заповітів. Заснована ще Ярославом Мудрим бібліотека при Київсько-Софіївському Соборі загинула підчас злигоднів, що спіткали неодноразово Київ. Існуюча тепер при Соборі збірка книг, багата на коштовні та раритетні видання, склалася головним чином в XVII—XIX ст. з книг, що перейшли з заповітів мітрополітів Варлаама Ясинського, Тимофія Щербачького, Самуїла Миславського та Євгенія Болховітінова. Серед монастирських книгозбірень на Україні найбільш визначна є бібліотека Київсько-Печерської Лаври. Стародавніша частина її згинула підчас пожежі 1718 р.; книжкова збірка, яку ми бачимо тепер у Лаврі, склалася з поступлень XVIII і XIX ст.

Поруч з монастирськими збірками існували бібліотеки при різних школах XVII і XVIII вв. — при Київській Академії, при колегіумах Чернігівським та Харківським. Бібліотека Київської Академії почала складатися ще за Петра Могили. На кінець XVIII в. в ній було більш як 10.000 томів. Майже всі вони згоріли підчас великої пожежі на Подолі в 1780 р.

Крім бібліотек церковних, монастирських та шкільних існували бібліотеки приватні, келейні. Значною збіркою книг слов'янських, латинських та польських володів в XVII в. Петро Могила. До нас дійшли, між иншим, реєстри книг, що він купив їх

в 1632 і 1633 рр. в Варшаві і Кракові. Після смерти Могили († 1646 р.) бібліотека його, в кількості 2.131 тому, перейшла до Київської Академії та поділила в 1780 р. долю всієї академічної збірки.

Вихованці Київської Академії, що працювали в Московщині — Дмитрій Ростовський, Стефан Яворський, Теофан Прокопович, також володіли більш-менш значними книжковими збірками. В своїм заповіті Дмитрій Ростовський говорить, що з 18-літнього віку прирік себе на добровільні злидні, не зібрав за все життя ні злата, ні срібла, відмовляючи собі у всьому, та набував одні тільки книги. Книги ці, в кількості 302 томів, після смерти Дмитрія († 1709 р.) перейшли до Московської Патріяршої бібліотеки.

Визначним бібліофілом старого часу був відомий письменник Стефан Яворський. Зібрану на протязі життя бібліотеку він заповів збудованому на його кошти Ніженському Благовіщенському монастирю. Готуючися до розставання зі своєю збіркою, з цим „сокровищемъ и богатствомъ паче тисящъ злата и сребра дражайшимъ“, Яворський склав каталог книг, передпославши йому „Елегію до бібліотеки“, під загол. „Possessoris horum librorum luctuosum libris vale“ (власника цих книг останнє книгам цілування):

Ite, meis manibus gestati saepe libelli,
Ite, meus splendor, luxque decusque meum!
Pergite felices, alias jam pascite mentes
Et nectar vestrum fundite nunc aliis!..

Ідіть, мої книги, мої ви друзі, вас часто так тримав я в руках моїх! Моя ви слава, світ, краса моя! Щасливої дороги! Живіть тепер ви, розуми інших, і нектаром своїм вже інших напувайте.

Книжки мої, — продовжує Яворський, — моє життя скрашали ви, мені були добром і славою, ви рай мій і моя любов, і радість, і утіха. Мене ви вславили й піднесли. Та, ой-ні! Не хоче доля, щоб з вами й далі минали дні мої щасливі і безхмарні. Довічня ніч схилилася наді мною, рука моя не доторкнеться вже до вас. Вже друга книга, страшна й нескінченна, розгорнулася перед очима моїми. В тій книзі кожен думки свої і вчинки всі побачить і кожний одержить все, що за вчинки належить йому. Прощайте-ж, книги мої, прощайте, мої праці! Прощай, моя бібліотека, тебе я все життя збирав. Прощайте, брати й люди! Прощай і ти, рідна й добра, — гостинна земле! Огорни мене, прийми в своє матерне лоно, бо душу я віддаю небесам, тіло-ж вертаю тобі.

По-за каталогом і цією елегією, в якій так яскраво виявився тихий сум людини, коли на краю могили вона звертає останній погляд до того, що любила на протязі всього життя, Яворський переслав в Ніженський монастир особливий „Тестаментъ“ (заповіт); в ньому з великою дбайливістю виклав низку приписів відносно переховування та користування книгозбірнею. В кінці „Тестаменту“ Яворський погрожував анатемою тим, хто зробить спробу порушити цілість його збірки, наважиться „себѣ присвоити или даровати кому, или продати, или тайно восхитити, или инымъ нѣкимъ образомъ и случаемъ удалити и отчуждити“ від монастиря яку-небудь з подарованих йому книг. Погрози ці, одначе, не вплинули на сучасників: не пройшло й десяти літ після смерті Яворського († 1722), як бібліотека його з розпорядження з Петербургу була передана в Харківський Колегіум. До останнього часу вона знаходилася в перетвореній з колегіуму Харківській Семінарії.

Величезну для свого часу бібліотеку зібрав сучасник Яворського Теофан Прокопович. Кількість книг в ній досягала 4.000. Цікавий погляд Прокоповича на громадське значіння приватних збірок. В 1723 р. він писав Петрові I: „бібліотеку порядочную собираю. На тысячу шестьсотъ рублевъ уже книгъ купилъ и, если смогу, никогда куповать не перестану. И, служа прихоти моей, служу, кажется, и общей пользѣ. Никому никогда, хотя бы крайняя нужда, библиотеки продавать не мышлю, но по мнѣ будетъ тамъ, гдѣ государь повелить“. Після смерти Прокоповича († 1736 р.) книги його перейшли до Олександро-Невської Лаври, а пізніше були передані Новгородській семінарії.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.

	стор.
1. Початкова сторінка „Апостола“. Львів 1574 (Оригінал 14,4 × 25,1 снт.)	9
2. Герб міста Львова та друкарський знак Івана Федоровича з „Апостола“ 1574 р. (зменшено)	10
3. Заголовний аркуш „Ключа Разумѣнія“. Львів 1665 (Оригінал 14,7 × 24,6 снт.)	15
4. „Лексіконъ славеноросскій“ Памви Беринди. К. 1627, стовп. 157—158 (Оригінал 12,6 × 17 снт.)	21
5. „Евангеліе Учительное“. К. 1637, стор. 594 (Розмір ритини 12,8 × 10,6 снт.)	23
6. Будинок Києво-Печерської друкарні в XVIII ст. З Біблії К. 1758 (Оригінал 7,8 × 5,6 снт.)	29
7. Вірші на пошану гетьм. Мазепи з книги „Зерцало“ Ч. 1705, арк. 8 (Оригінал 13,6 × 24,4 снт.)	35
8. Фронтиспис з панегірика Яна Орновського „Wogaty Wiryardz“ К. 1705, арк. 24 (Оригінал 15,7 × 24,2 снт.)	47
9. Герб Богдана Стеткевича на зв. заголовн. аркушу „Евангелія Учительнаго“ К. 1637 (Оригінал 15,5 × 26,5 снт.)	51
10. „Лабіринт“ на пошану Мазепі з „Зерцала“ Ч. 1705, арк. 13 (Оригінал 20,7 × 30 снт.)	53
11. Почаївський курсивний шрифт XVIII ст. з книги „Устав церковнаго пѣнія“ 1780 р., арк. 185 зв. (натур. розмір)	57

12. Заголовний аркуш „Панегірика“ Феофана Прокоповича. К. 1709 (Оригінал 13,5 × 23,6 снт.) 61
13. Михайло Козачинський. „Філософія Арістотелева“ Львів 1745, арк. 52 з заставкою, ритин. на міді Гр. Левицький (Оригінал 15,7 × 28 снт.) 67
-

ЗМІСТ.

	стор.
I. Історія друкарства на Україні в 1574—1800 рр.	
1. Друкарство в Галичині та Угорській Україні	7
2. Друкарство на Волині	16
3. Друкарство в Києві	18
4. Друкарство на Чернігівщині	31
5. Світське друкарство в другій половині XVIII ст.	36
II. Характеристика української друкованої книги XVI—XVIII ст.	
1. Зміст	38
2. Мова	40
3. Склад стародруків	44
4. Шрифт	55
5. Художня обробка книги	58
6. Розміри книг	63
7. Зовнішній вигляд сторінки	63
8. Варіанти та підроблені видання	64
9. Оправа	68
III. Кілька уваг про книжну торгівлю, бібліотеки та бібліофілів старого часу.	
1. Книжна торгівля	70
2. Бібліотеки та книголюби старого часу.	72

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА КНИГОЗНАВСТВА.

1. О. Маслова. Рукописна книга. К. 1925. Стор. 114. Ц. 85 коп.
2. П. Попов. Друкарство, його початок і поширення в Європі. К. 1925. Стор. 72. Ц. 50 коп.
3. Д. Балака. Бібліотека в минулому. К. 1925. Стор. 116. Ц. 80 к.
4. С. Маслов. Українська друкована книга XVI—XVIII ст. К. 1925. Стор. 76.

ДРУКУЮТЬСЯ:

5. Є. Рихлик. Техніка друкарська.
6. М. Макаренко. Мистецтво книги.
7. Ю. Меженко. Історія письмен.
8. В. Ігнатієнко. Історія української преси.

ГОТОВІ ДО ДРУКУ:

9. В. Міяківський. Історія цензури українського друку.
10. Ю. Меженко. Історія української книги XIX—XX ст.

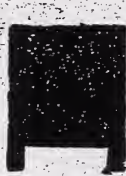
ГОТУЮТЬСЯ:

11. Книжна торгівля.
 12. Книгознавство та українські бібліологічні заклади.
-

Ціна 55 коп.

№ 19776

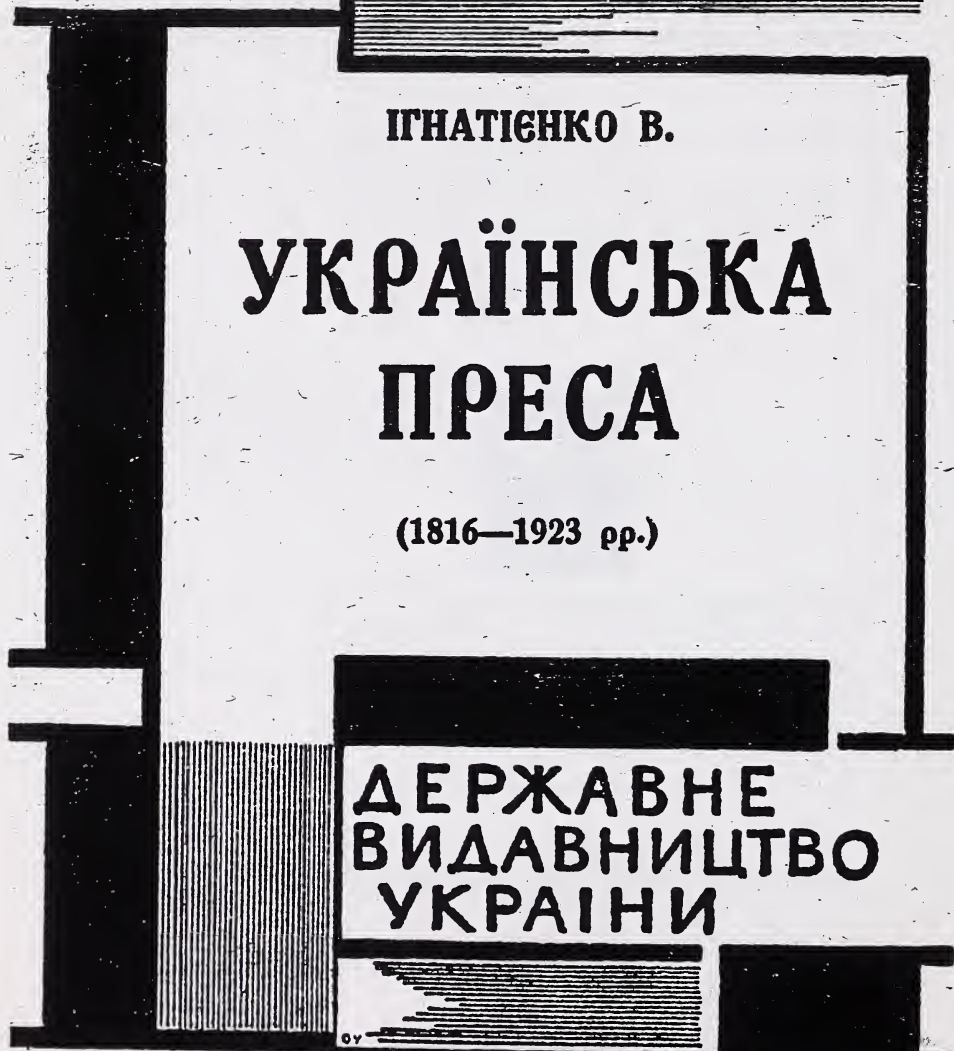
**УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ
КНИГОЗНАВСТВА**

ІГНАТІЄНКО В.

**УКРАЇНСЬКА
ПРЕСА**

(1816—1923 рр.)

**ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ**

07

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА
КНИГОЗНАВСТВА

ЗА РЕДАКЦІЄЮ Ю. О. МЕЖЕНКА

Вип. 6.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

ІГНАТІЄНКО В.

УКРАЇНСЬКА ПРЕСА

(1816—1923 рр.)

(Історико-бібліографічний етюд)

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1926

[07=91.79(09)]

З КИЇВСЬКОЇ ДРУКАРНІ
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ—УАН

Окрголовліт № 11952.
Друковано 3.000 прим. Зам. № 9358.

ВСТУП.

Преса (журнал, газета) є могутній чинник, що впливає на розвиток суспільства, підносячи культурний, політичний рівень мас.

В розвиненому суспільстві ми бачимо широку хвилю друкованого слова (у вигляді книжки, газети, журналу), бачимо, як різні угруповання намагаються використати друковане слово для впливу на широкі маси населення.

Політична боротьба, державне життя, культурне, літературно-мистецьке та економічне життя — всі взаємовідносини поміж суспільними угрупованнями — все це як у дзеркалі відбивається в пресі.

Тому-то преса в історичному своєму розвитку — надзвичайно цікаве явище, і над детальним вивченням її треба зупинитись, бо простежити в історичній перспективі розвиток преси це все одно, що простежити життя цілого народу з його суспільними групами; це значить простежити боротьбу цих груп поміж собою. Етап за етапом ішло культурне людство до останніх часів, і ці етапи людського розвитку, як на скрижалях, відбилися в пресі.

Поставивши собі, як завдання, дати популярно-наукову розвідку про розвиток преси, ми не маємо на меті тут давати ані повного бібліографічного покажчика української преси, ані розробляти питання в глибину.

Та на це й бракує тих 2 аркушів, що видавництво дало для брошури.

Нашим завданням буде в цій невеличкій праці накреслити головні етапи розвитку української преси, схарактеризувати найбільш цікаві моменти її життя, звязавши їх по можливості з розвитком політичної та соціальної боротьби українських мас на теренах, де поселився український нарід, та в тих умовах, що склалися для нього в силу ходу історичних подій.

I.

Територія досліджу. Що вважати за українську пресу. Періоди.

Що вважати за українську пресу, є питанням досить складним, але в основних своїх рисах його можна розв'язати, взявши на увагу всі моменти культурно-національного й політичного життя України як під владою імператорів Росії, так і Австро-Угорщини. А взявши на увагу ці моменти, мусимо прикласти до визначення „що вважати за українську пресу“ принцип територіально-етнографічний, комбінований з принципом мови.

Приклавши цей принцип, можемо вважати за українську пресу всю пресу, що виходила на території України та по інших землях, заселених українцями, друковану всіма українськими діалектами, говорами та всіма правописами (ярижкою, фонетикою). Але до цього треба додати й ту пресу, що виходила іншими мовами (російською, французькою, німецькою, англійською) та обстоювала й відбивала інтереси української культури, боролась за ідею та за визволення українських трудящих мас з-під національно-політичного та соціально-економічного гніту.

Звичайно, групу преси іншими мовами або двомовну (українською, російською і т. и.) треба вилучити в окрему групу і розглядати, як окреме явище українського життя ¹⁾.

¹⁾ В своїй короткій праці ми не маємо наміру розглядати цю окрему групу, в яку входить українська преса іншими мовами: російською, німецькою, французькою, англійською та іншими,

Не менш цікавим питанням є те, що ми будемо вважати за пресу.

Умови історичного розвитку українського національного життя в його історичній перспективі підказують, що обмежитись сучасним розумінням преси у вигляді періодичного журналу або газети ми не маємо ніяких підстав. На світанку розвитку українського друкованого слова (1798—1840 рр. — перший період для книжки; або 1816—1834 рр. — перший період для преси) були цілі періоди, коли преси в сучасному розумінні цього слова через умови об'єктивного характеру видавати не було змоги ні на території України Наддніпрянської, ані в межах України Наддністрянської. І в ці періоди доводилось обмежуватись сурогатами преси: збірниками, альманахами. Ці збірники та альманахи також треба прилучити до преси.

Розвиток української преси має своєрідні й характерні ознаки та умови, по яких її можна поділити на періоди, і вже в межах зазначених періодів схарактеризувати детально.

Таких періодів у розвитку української преси було 5, а саме: перший період з 1816 до 1834 року, — період української преси іншими мовами (російською, двомовна преса); за другий період треба вважати період з 1834 до 1904 рр. Це період розвитку української преси на Наддністрянській Україні та на еміграції. Цей період може бути поділений на декілька діб, що мають межі собою спорідненість ще до умов розвитку, але разом з тим характерно різняться одна від одної. Третім періодом є період від 1905 до 1914 року. Головною рисою цього періоду є включення до об'єктів дослідження території Наддніпрянської України, де в зв'язку з революцією 1905 року буйно відродилась та розквітла українська преса. Четвертим періодом є період, що охоплює

1914 — 1917 рр. (до початку революції). Цей період в основному можна схарактеризувати занепадом української преси, як на Наддніпрянщині, так і на Наддністрянщині. Цей занепад з примусу виник в результаті війни й тимчасової перемоги російського війська та російської реакції. І, врешті, останнім, п'ятим періодом є період від початку революції 1917 року до 1923 року.

Останній період є періодом відродження української преси в обох частинах України та її буйного розцвіту, особливо на Україні Наддніпрянській.

1917 рік в зв'язку з перемогою революції починає нову еру в розвитку української культури і зокрема української преси.

II.

На світанку української преси. Історичні моменти, що характеризують період 1816—1834 рр. в межах імператорських монархій. Початок російської преси на Україні. Українська преса цього періоду. Характеристика.

Українська етнографічна територія в період 1816—1834 рр. (Наддніпрянська та Наддністрянська Україна) належала до двох могутніх монархій того часу: Австро-Угорщини та Росії, які тоді саме розвивалися, шукали нових земель, вели боротьбу за ті землі, і все, що стояло на шляху, все, що перешкоджало їхньому розвиткові, руйнували, підкоряли своїй волі, силою змушували визнавати свою зверхність, правопорядки, культуру.

На Наддніпрянській Україні, яку підпорядковано було після зруйнування Січі та поділу Польщі імператорській Росії, ще свіжі були спогади про Січ, про козацьке самоврядування, боротьба з російським поневоленням на Україні в той час була ще досить міцна, але політичні обставини склалися так, що політична боротьба ставала все більш безнадійною та безнадійною. Спроби козацтва заснувати Січ під турками на Дунаї, подорож Капніста до Пруссії, надії на відновлення козащини та гетьманства в 1812 та 1831 рр.—все це були даремні спроби, які закінчилися поразкою, бо не були оперті на маси, і українська суспільність того часу під тиском історичних фактів тратить все більше й більше своїх прав та вольностей і відходить до оборони культурних надбань

в межах цих двох імперій. Але ряди оборонців культурних надбань були надзвичайно малі й під натиском російської культури, що мала в своєму розпорядженні міцний державний апарат, боротьба за ці надбання була тяжка. На Україні Наддніпрянській настає період політичного та культурного занепаду.

Те саме можна сказати з невеликими відмінами про Україну Наддністрянську, що була під зверхністю Австро-Угорської монархії. Отже, загальний фон, яким характеризується період перед початком української преси, — це уперта боротьба царської Росії та Австро-Угорської монархії з рештками українських політичних та культурно-національних традицій.

На цьому фоні боротьби в 1798 році з'являється „Енеїда“ Котляревського, а в 1816 році перший український журнал російською мовою „Українській Вѣстникъ“ (у Харкові) та в тому-ж році гумористичний журнал українською та російською мовами „Харьковській Демокритъ“.

Перед тим як перейти до характеристики української преси та особливості її розвитку в перший період (1816—1834 рр.), мусимо відзначити, що коліскою преси на Заході була Австро-Угорщина.

Західньо-європейська преса, перші ластівки якої з'явилися у Відні в 1615 році (*Wöchentliche ordinarii und extraordinarii Zeitung*), випередила українську пресу на 200 років, а російська преса, що з'явилася в 1703 році, більш аніж на 100 років.

Першими-ж ластівками преси на Україні були випуски щотижневого „Прейсь-Куранта приходящимъ въ Одессу иностраннымъ товарамъ и исходящимъ російскимъ товарамъ“, що з'явився в 1809 році в Одесі і проіснував до 1841 року. До категорії російської преси на Україні треба віднести й другий

орган, що з'явився в 1812 році в Харкові заходами книготоргівлі Лангнера, а саме: „Харьковській еже-недѣльникъ“.

Але категорій преси: російської, єврейської, польської ми не беремо для досліду й гадаємо тільки для більш яскравої характеристики української преси іноді користуватися порівняннями з розвитком цих категорій на українських територіях.

Отже, за початок української преси вважаємо вихід журналі: „Харьковській Демокритъ“ та „Украинській Вѣстникъ“, що розпочали своє життя в 1816 році.

„Харьковській Демокритъ“ — щомісячний сатиричний журнал, що видавав В. Маслович, який разом з П. П. Гулак-Артемівським містили свої віршовані твори (П. П. Гулак-Артемівський був тоді студентом Харківського університету).

„Украинській Вѣстникъ“ — щомісячний журнал, завданням якого було відбивати всебічно культурно-національне, економічне та політичне життя України. Видавали його Є. М. Філомофітський, Ф. Т. Гонорський та Гр. Квітка. До цих двох органів преси треба додати: „Харьковскія Извѣстія“ (1816 р.) та „Украинській Журналь“ (1824—1825 рр.), що містили матеріяли українською мовою та були під впливом харківської української групи громадських діячів.

З короткого переліку видавців „Украинскаго Вѣстника“ та „Харьковскаго Демокрита“ ми бачимо, що ці органи преси видавалися коштами та силами українського тодішнього громадянства, найвидатнішими громадськими діячами, письменниками та поетами того часу (Гр. Квітка, П. Гулак-Артемівський, Б. Маслович, проф. Єв. Філомофітський).

В цей самий період з'явилися і перші сурогати преси: альманахи, збірники. Коли „Харьковській Демокритъ“, не проіснувавши року, припинився, а „Украинській Вѣстникъ“ помер в 1819 році, після спроби

видавати „Українській Журналъ“ в 1824 та 1825 рр., преса завмирає на території Наддніпрянської України і, починаючи з 1831 року, ми спостерігаємо спроби замінити періодичну пресу альманахами та збірниками. До цих спроб треба віднести видання „Українського Альманаха“ (1831 р.) Серезневським та Розковашенком, „Запорожской Старини“ Серезневським (1833 р.) та інші. Оце той невеликий актив цілого періоду, оце всі спроби в сфері життя української преси. І при розгляданні всіх цих спроб мимоволі повстає цілий ряд питань, відповівши на які ми будемо мати змогу уявити найхарактерніші моменти розвитку преси того часу. А питання повстають такі: 1) чому українська преса з'явилась так пізно порівнюючи з пресою російською, 2) чому всі спроби видання української преси робляться російською мовою і тільки частина матеріалів міститься українською мовою, 3) через що перші спроби видання виникли в Харкові і, врешті, 4) яку групу суспільства репрезентує українська преса того часу. На перше питання відповідає загальна історія. Україна, починаючи від зруйнування Січи, поступово втрачала всі ознаки державно-політичного, потім економічного і, нарешті, культурно-національного самостійного життя, підкоряючись під ударами російського царату великодержавній Росії. Отже, в період боротьби за існування, в період політичного, культурно-національного занепаду не могло й бути мови про розвиток українського друкованого слова, а зокрема преси. Не було в цей період руїни й занепаду тих шарів населення, що потребували-б обслуговування себе пресою, бо вершки (українське заможне панство) в більшості прийняли російську культуру, а широкі народні маси в стані боротьби за існування в той час не потребували преси (кріпак був неграмотний і тільки знав, що працю).

Другою причиною є те, що сувора цензура тих часів не дозволяла не тільки друкованого слова українською мовою, а навіть забороняла писати про Україну російською мовою.

Ще наказ 1720 року забороняв друкувати нові книжки, а старі, що передруковувалися, мусіли бути друковані згідно з тодішнім російським правописом.

Цей наказ (1720 р.) тяжив над українським друкованим словом аж до 1803 року, коли було видано цензурний статут, по якому цензура всіх друків належала університетам.

Чому-ж всі спроби видавання української преси відбуваються російською мовою?

Відповіді на це питання, без детального дослідження життя та поглядів тих, хто брав участь в пресі, вичерпуючої дати не можна.

Але головною причиною було те оточення, в якому перебували тоді українські громадські сили, всі ті, хто брав участь в пресі. Оточення це було російське; виховання в школі—вороже до українських вільних змагань. Тому ясно, що група тодішніх громадських діячів, що належить до піонерів українського культурно-національного відродження, до тих, хто в історії називається „українофілами-романтиками“, не мала ясно накреслених політичних ідеалів, не була звязана своїм соціальним становищем з трудящими народніми масами, творила українську культуру „для хатнього вжитку“.

І не диво, що в перші періоди свого життя (молоді роки) ця група належала і сама творила на російському культурному полі; тому-то і спроби видань українських робляться російською мовою. А до цього ще прилучилася й друга причина—це урядове око, що недоброзичливо дивилося на що-найлоїяльніші прояви українського культурного та громадського життя, намагаючись придушити найменші

прояви української культури. Ясно, що проф. Є. Філомофітський та й інші, що були на державній службі, завжди мали на увазі всі наслідки, що могли трапитись від конфлікту з урядом.

Оці всі причини з'ясовують нам, чому спроби першої журналістики роблено двома мовами, головною мовою російською; чому напрямок цих органів в часи перед декабристами був лойяльний. Але тут-же треба відзначити, що, не дивлячись на лойяльність, ці органи прислужилися у великій мірі до пробудження на той час демократичних думок серед громадянства, прислужилися до організації кращих громадських українських сил і створили атмосферу, в якій далі могла розвиватися українська революційно-громадська думка.

Чому-ж перші органи української преси народилися в Харкові? Харків з моменту відкриття (1805 р.) університету став культурним центром, де скупчилися найбільш видатні наукові, літературні та громадські сили Наддніпрянської України, і тому не дивно, що в ньому, як у найбільш поступовому місті з боку політичного та культурного, і виникла українська преса, як зародилося й українське культурно-національне життя.

Які шари суспільства, яку групу обслуговувала українська преса того часу?

Широкі трудящі маси селянства в ті часи були в кріпацькому ярмі; верстви робітництва в той час не було. Широкі маси міщанства та міського населення також не потребували преси.

Отже, українська преса того часу задовольняла й була виразницею груп українського панства, що було демократично настроєне й заховало українські визвольні ідеї та традиції. До цієї групи панства прилучалася група виходнів з дрібних поміщицьких козацько-старшинських родин та заможнішого

українського міщанства. Оце й є ті групи населення, що їх обслуговувала українська преса, що їм вона була потрібна.

І через те, що серед цих груп числили мало одиниць національно свідомих, які могли активно вести вивольну працю; через те, що ці нечисленні одиниці соціально були відірвані від українського масиву,— і преса служила тільки вищезазначеним малочисленним групам.

З'ясувавши всі ці питання, мусимо додати до характеристики преси першого періоду, що вона, так само як і преса західньо-європейська, виникла не з бажання урядових кол, як це було в Росії (наказ Петра I в 1702 році про видання „Курантов“), а дякуючи громадській ініціативі. Явище громадськості характерне для української преси на протязі всього її розвитку.

Закінчуючи розглядати перший період розвитку преси, не зайвим буде порівняти її з числовим розвитком російської преси на Україні.

В період 1816—1834 рр. на Україні виходило органів преси: в 1809—1812 рр. російських — 1, українських — 0, 1812—1816 рр. російських — 2, українських — 2; 1817 р. російських — 3, українських — 2; 1818—1819 рр. російських — 2, українських — 1; 1821—1823 рр. російських — 1, українських — 0; 1824—1825 рр. російських — 1, українських — 1; з 1831 року по 3, а з 1833 р. — 4 російських органи, українських — 0.

Як бачимо, преса російська на території України Наддніпрянської також розвивається поволі, не маючи під собою ґрунту, хоча умови державно-правного існування для неї сприятливі й необмежені.

В той час, як на Наддніпрянщині розпочалися спроби українофільських гуртків до відродження

культурно-національного життя, і навіть ці спроби викристалізувалися в форму видання періодичної преси та альманахів, на Україні Наддністрянській в період 1816—1834 рр. йшла підготовча праця, йшло скупчення культурних сил, щоб потім почати повільне відродження.

І не дивлячись на те, що Наддністрянська Україна в цей період тільки ще пробуджувалася, тільки збирала сили, об'єктивні умови дальшого розвитку склалися так, що осередком розвитку, осередком української преси в наступні періоди аж до 1905 року стала для обох частин України — Наддністрянщина.

III.

Другий період розвитку української преси (1834—1904). Умови розвитку преси в обох частинах України. Поділ періодів на частини та характеристика їх. Загальна характеристика преси другого періоду. Висновки.

Другим періодом розвитку української преси є період, що охоплює роки 1834—1904. В межах цих десятиліть на обох частинах української території відбувалися найрізнохарактерніші історичні події, і в залежності від цих подій змінювались об'єктивні обставини для розвитку української культури, а значить і преси. Так само в залежності від розвитку преси можна поділити цей період на де-кілька частин із своїми характерними відзнаками, що вони (відзнаки) одрізняють одну частину періоду від другої.

Наддніпрянська Україна, де вперше почала була розвиватись українська преса, в другий період під залізним натиском царату завмерла, і тільки час від часу з'являлися альманахи, збірники, або окремі журнали, що свідчили про потребу в пресі, про змагання за здійснення цієї потреби в житті.

Повстання декабристів 1825 року, польське — 1830 року лякало уряд імператорів, і цей уряд, що мав давню традицію боротьби з проявами українського національного життя, боротьбу то збільшував, то трохи зменшував. Але основна лінія була твердо й прямо скерована на знищення всіх ознак української культури. Тому не дивним буде, що за період в 70 років на території України, що перебувала під Росією,

МОЛОДИКЪ,

НА 1844 ГОДЪ,

УКРАИНСКІЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ СВЕРНИКЪ,

ВЛАДЕЛЬЦЕМЪ

И. Бецкиль.

Во пользу Харьковскаго Дѣтскаго пріюта.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

ВЪ ТИПОГРАФІИ К. ЖЕРНАКОВА

—
1844.

Мал. 1. „Молодик“ — літературний збірник.
Виходив у 1843 — 1844 рр.

вийшли альманахи та збірники: „Сніп“ (1841 р.), „Ластівка“ (1841 р.), „Молодик“ (1843—4 р.), „Громада“ (1878 р.), „Українець“ (1859 р.), „Хата“ (1860 р.), „Луна“ (1881 р.), „Рада“ (1883—1884 р.), „Степ“ (1886 р.), „Складка“ (1887 р.), „Ватра“ (1888 р.), „Нива“ та на протязі 70-ти літ залунали голоси з журналу „Основа“ (1861—1862 рр. Птб.) та „Кіевская Старина“ (з 1894 р.). Увесь цей довгий період для українського друкованого слова можна поділити на чотири частини, а саме: 1834—1863 рр., 1863—1876 рр., 1876—1881 рр., і врешті 1881—1904 рр.

1834—1863 рр. для українського друкованого слова, зокрема для преси, характеризуються тим, що уряд дозволяв хоч будь-які прояви друку, і в цей час виходить цілий ряд книжок, альманахів, збірників, у цей час організується українська політично-громадська та літературна думка, в цей час витворюються молоді сили і з'являються на боротьбу за українські маси Т. Шевченко, М. Костомарів, П. Куліш. В цей час організується Кирило-Методіївське Братство.

Але повної організації, виявлення та здійснення своїх намірів нові українські сили не могли перевести, бо урядове око пильно стежило.

В 1847 році було зроблено російським урядом черговий натиск на українство в звязку з викриттям Кирило-Методіївського Братства. Головних керовників було заслано в різні кінці Росії і поставлено в умови, в яких їх творчість не могла виявлятися. Рядові члени, маючи пересторогу, на деякий час припинили свою працю.

Ясно, що в таких умовах думки про пресу можна було носити тільки як мрії в голові.

Але вступ на імператорський престол Олександра II, Кримська війна, що струсила державу до основ і виявила багато недоречностей в державній

системі навіть для керуючих кол, вся сума цих обставин вплинула на урядові кола в напрямку полегшення режиму. Підготовлювалися реформи згори для утримання стану посідання пануючих верств, і ясно, що було дано невеличку волю для громадської думки того часу.

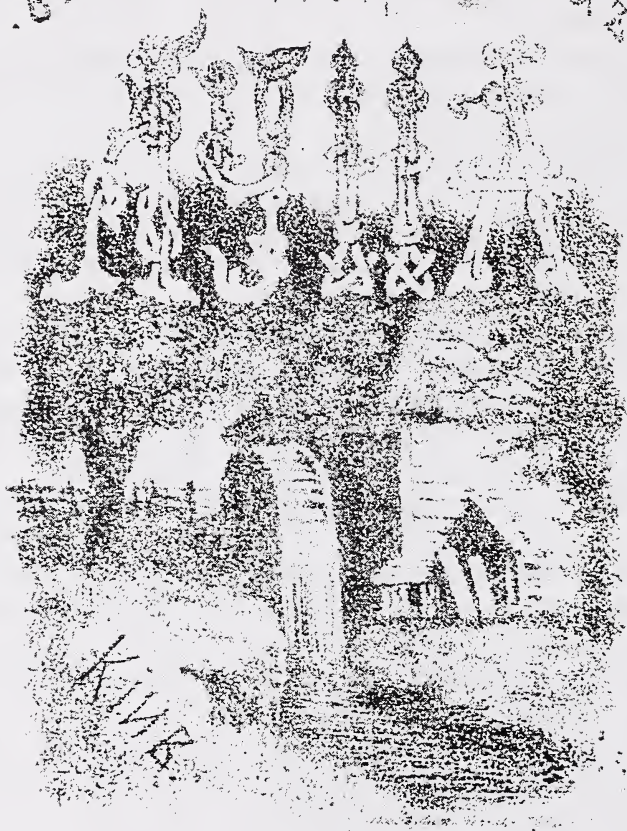
Цими загальними пільгами скористувалися й українські громадські групи, щоби знову відновити свою перервану працю.

Одним із результатів цього відновлення праці й був журнал „Основа“, що почав виходити в 1861 році в Петербурзі. Заснований П. Кулішем при найближчій участі кирило-методіївців журнал („Основа“) виходив в 1861 та в 1862 рр.

Не спиняючись на детальній характеристиці „Основи“, відзначивши її, як етап в розвиткові української преси, мусимо констатувати історичний факт, що через рік, а саме в 1863 році, українське друковане слово підпало під цілковиту заборону.

1863 рік — це рік польського повстання на Україні супроти Російської державности, і це повстання дало привід найбільш реакційним елементам знов віджити і з новою силою напасти на український визвольний рух, обвинувачуючи українське громадянство в зв'язках з польськими повстанцями. Знов почалась нагінка на українське друковане слово, яка в 1863 році дійшла до того, що міністерство внутрішніх справ проголосило, що ніякої української мови нема, не було і бути не може, що український визвольний рух — то польська інтрига, а далі з цих тверджень було зроблено висновок і видано циркуляра про заборону видавати книжки чи то пресу українською мовою. Ця заборона була цілковитою і тяжким каменем лягла на українське друковане слово. Центр видавничої діяльності переноситься з цього моменту до України Наддністрянської.

Українській альманаху
1881р.

Мал. 2. „Луна“ — альманах. Вийшов 1 збірник.

Але урядові імператорської Росії було мало заборон, що було видано перед цим в межах України Наддніпрянської, і 18-го травня 1866 року виходить додатковий циркуляр, який заводить такі заборони:

I. Воспрещень ввозъ малорусскихъ книгъ и брошюръ изъ-за границы;

II. Воспрещено печатаніе и изданіе в Имперіи малорусскихъ произведеній и переводовъ, кромѣ: а) историческихъ документовъ и памятниковъ съ соблюденіемъ правописанія подлинниковъ, и б) произведеній изящной словесности (безъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія), и

III. Воспрещены малорусскія представленія и чтенія, а также слова при нотахъ.

Оці три пакти, що з надзвичайним педантизмом та ретельністю переводилися в життя, свідчать про те становище, в яке було поставлено українське друковане слово, а зокрема українську пресу.

І тільки в жовтні 1881 року скасовано пункт третій та дозволено друкувати словники.

Ясно, що в таких „культурних“ державних умовах ніяка преса розвиватися не могла. Не розвивалася тому й українська преса аж до першої революції 1905 року.

В той час, як на Наддніпрянській Україні друковане слово і зокрема преса в період з 1834 до 1904 рр. була під гнітом, на Україні Наддністрянській, що підлягала Австро-Угорській монархії, йшла різним темпом в різні моменти культурно-національна та політична праця. І ця праця одним з наслідків мала своє виявлення в формі преси. Тому-то й цікаво схематично накреслити найхарактерніші моменти цієї праці, що різнять і розгалужують цілий період в 70 років на низку ділянок, на низку частин.

Українське відродження на Наддністрянській Україні розпочалося в 20-х роках ХІХ століття, коли під впливом українського письменства Наддніпрянщини організувалася відома в історії „трійця“, що складалася з Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького та Івана Вагилевича. Оця „трійця“ почала в Галичині культурно-національне відродження та боротьбу з тодішніми українськими клерикальними кругами, що стояли за стару церковно-слов'янщину, за дальше перебування на одному місці.

Ця-ж „трійця“ виготувала перший альманах, що звався „Зоря“. Цим альманахом розпочинається перший період розвитку української преси Наддністрянщини.

Але „Зоря“ не побачила світу через заборону духовної цензури, яку тримали тоді в своїх руках церковно-уніятські українські кола. Та не стала „руська трійця“ перед заборонами і продовжувала свою боротьбу.

В 1837 році перероблена і поновлена „Зоря“ виходить на далекій чужині в Угорській столиці — Будапешті під назвою „Русалка Дністрова“.

„Русалка Дністрова“ містить етнографічний матеріал (народні пісні, перекази), наукові статті та поезії видавців. Надруковано „Русалки Дністрової“ 1000 примірників. Але „Русалка Дністрова“ була сконфіскована, як тільки потрапила до Галичини, і аж у 1848 році, підчас революції, пощастило її вилучити.

Від спроби „руської трійці“ до 1848 року, коли в Австро-Угорщині піднялась революція, українська преса не мала місця, якщо не рахувати бажання Йосипа Левицького видавати в 1845 році „Духовное чтеніє“, якого, однак, не дивлячись на одержаний дозвіл, він не видавав.

Мал. 3. „Нива“. Вийшов 1 збірник.

Революція 1848 року в корені змінює умови культурно-національної праці. Австро-угорський уряд, бажаючи опертись на українців супроти самостійницьких змагань поляків, почав заgravати з українськими громадськими проводирями й у результаті створилися добрі умови і для розвитку преси.

З 1848 року для української преси на Наддністрянщині починається нова ера розвитку. Уряд не тільки не переслідуює, а навпаки сам видає де-які з своїх органів на українській мові того часу, прикладаючи зусиль наблизити цю мову до народньої.

Та це становище триває недовго. Через два-три роки знов наступає реакція, яка тягнеться аж до 1859 року, коли почалася уперта боротьба поміж українцями — народовцями та москвофілами.

Народовцями в ті часи називалися українські суспільні угруповання, що виголошували й клали, як підвалину для визволення, підвищення самосвідомости і культурно-національний та економічний розвиток українського населення; що мислили український нарід, як окрему національно-культурну та політичну одиницю, відмінну від поляків та росіян.

Москвофіли — це теж українські угруповання, але вони визнавали, що українське населення не має ніякої різниці від населення Великоросії, що українцям (русинам) треба єднатися з царською Росією, прилучатися до єдиної російської культури. На цьому ґрунті розходжень в поглядах між двома українськими угрупованнями — „москвофілами“ та „народовцями“ — йде боротьба.

Але не дивлячись на цю боротьбу, не дивлячись на велику реакцію в часи між 1848 — 1859 роками, преса українською мовою числово збільшилась і стала постійним явищем в житті тодішнього українського громадянства. На початку 1848 р. у Львові починає з 15-го травня виходити щотижня письмо часове

„Зоря Галицкая“. Офіційно видавав „Зорю Галицкую“ Павенцький, але вона була органом національно-політичного товариства „Головна Рада“, яка була ніби-то тодішнім урядом українським. В 1848 році цього органу вийшло 33-оє чисел.

З 1850-го року з'являються урядові: 1) „Земскій Правительственный Вѣстникъ для Королевства Оугорщины“ під ред. Ів. Раковського в Будині; 2) „Общій Законовъ Державныхъ и Правительства Вѣстникъ для Цѣсарства Аустрій“ у Відні та 3) „Общій Законовъ Краевыхъ и Правительства Вѣстникъ для Корунного Краю Буковини“ у Чернівцях.

Ми навмисне навели ці три назви урядових органів для українського населення, щоб показати, що уряд бажав задовольнити та мав намір обслуговувати всі українські території, що були під його владою.

Окрім того, треба зазначити, що як на Наддніпрянщині українська преса народилася зусиллями громадських об'єднань і явилась результатом великої і напруженої боротьби, так і на Наддністріянщині вона повторює свою історію походження („Зоря Галицкая“). Тільки пізніше австрійський уряд намагається, хоча-б для годиться, видавати свої офіційні органи на українській мові. Та спроба і залишається спробою, не досягши широкого розвитку.

За час з 1848 до 1859 рр. преса збільшується кількістю, підвищується її якісний склад матеріалу, вона починає відповідати на всі прояви громадсько-політичного та культурного життя.

Числовий зріст преси за цей період характеризує таблиця 1 на стор. 29.

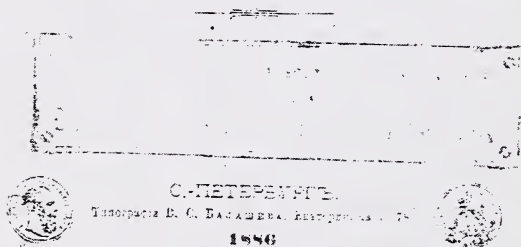
Територіально преса цього часу поділялась на дві яскраві групи, а саме, преса, що виходила заходами громадських українських сил, здебільшого видавалась в українському центрі, у Львові, а преса,

СТЕПЬ

ХЕРСОНСЬКИЙ БЕЛЕТРИСТИЧНИЙ ЗБИРНИКЪ.

ХЕРСОНЪ.

1886.

Мал. 4. „Степ“. Вийшов 1 збірник.

ТАБЛИЦЯ 1.

Зріст преси 1848 — 1859 рр. на Наддністрянській Україні

Роки	Число назв	Роки	Число назв
1848	1	1854	9
1849	4	1855	8
1850	5	1856	8
1851	6	1857	6
1852	6	1858	7
1853	10	1859	5

що видавав її уряд для українського населення — в краєвих центрах (Чернівці), або в Відні. Характерно, що до урядових органів видавались додатки.

Так, в 1853 році в Відні почав виходити „Отечественный Сборник“ (додаток до газети „Вѣстникъ Законовъ Державныхъ“); в 1858 році — „Сіонъ, Церковь, Школа“, як додаток до того-ж „Вѣстника“.

Територіяльно преса 1848 — 1859 рр. поділяється так (див. табл. 2 на стор. 30).

Таблиця ч. 2. територіяльного поділу преси надзвичайна цікава тим, що вона показує темп розвитку громадської преси, а також ілюструє хід реакції та натиску на українську громадську пресу з боку уряду. Окрім того, ця таблиця характеризує повільне завмирання громадського життя, що явилось в результаті внутрішньої боротьби українських сил поміж собою та завдячувало реакційній політиці уряду що до українського народу.

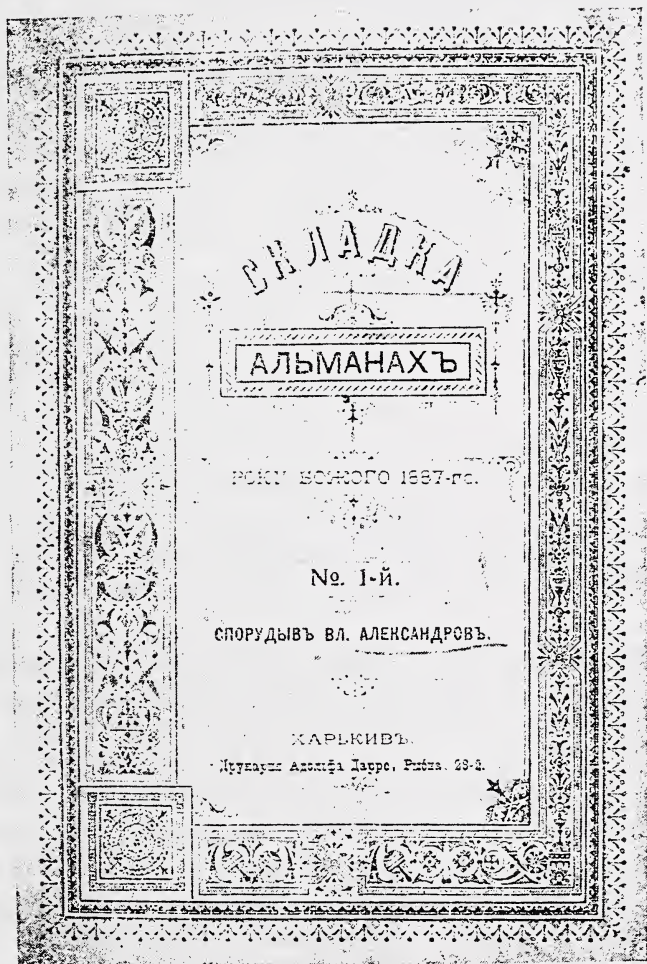
ТАБЛИЦЯ 2.

Територіальний поділ преси 1848 — 1859 рр.

Роки	Львів	Відень	Будин	Чернівці	Разом
	Число назв				
1848	1	—	—	—	1
1849	4	—	—	—	4
1850	1	2	1	1	5
1851	2	2	1	1	6
1852	2	2	1	1	6
1853	5	3	1	1	10
1854	4	4	1	—	9
1855	3	4	1	—	8
1856	3	4	1	—	8
1857	2	3	1	—	6
1858	1	4	2	—	7
1859	—	4	1	—	5

Ми бачимо з вищенаведеної таблиці, як з 1848 до 1854 рр. (1853 р. кульмінаційний) росте українська громадська преса в результаті національно-культурного та політичного піднесення, і як поволі, починаючи з 1854-го року, цей підйом спадає і центр української преси переміщується зі Львова в бік урядової преси до Відня та Будина. І врешті, в 1859 році, природній центр (Львів) завмирає, не маючи ні одного органу, тоді як у Відні виходять 4 урядових органи для українців.

Ще один момент треба відзначити для характеристики преси того часу, а саме — її поділ на журнали і газети та періодичності.

Мал. 5. „Складка“ альманах. Вийшло 4 збірники

Ось ця таблиця дасть характеристику поділу преси на газети та журнали.

ТАБЛИЦЯ 3.

Поділ преси 1848—1859 рр. на газети та журнали.

Роки	Газети	Журнали	Роки	Газети	Журнали
	Число назв			Число назв	
1848	1	—	1854	5	4
1849	4	—	1855	5	3
1850	5	—	1856	5	3
1851	6	—	1857	5	1
1852	6	—	1858	4	3
1853	6	4	1859	3	2

Ми бачимо, що преса газетного типу переважає на протязі всього розвитку за означений час, та що журнали, і то в більшості в вигляді збірників („Отечественный Сборник“, „Галицькій Историческій Сборник“), народжуються тільки в 1853 році.

Серед газет здебільшого розвинений тип тижневої газети („Зоря Галицька“, „Пчола“ — Львів) та газети, що виходять два-три рази на тиждень („Новини“ — політична газетка, „Вістник“ — Відень).

Газетки ці здебільшого намагаються відбивати та освітлювати всі боки культурно-національного, економічного та політичного життя українського суспільства.

Офіційні урядові органи видавалися з певною метою і були зброєю в руках уряду для приваблювання в часи потреби українських груп громадянства.

Журнали, майже всі, — щомісячні; збірники-ж виходили в міру потреби та в міру нагромадження матеріалу.

Оце в основному характеристика преси 1848 — 1859 рр.

Переходячи до підсумків, треба зазначити: 1) українська громадська думка починаючи з 1848 до 1853 р. зростає, набирає сили, і цей зріст та міць виявляються в зростові незалежної громадської преси; 2) з моменту урядового натиску та боротьби між окремими групами серед українства зріст та міць життя падає, завмирає й преса.

1859 рік це переломовий рік в житті Наддніпрянської України, після хвилевого, в історичній перспективі, застою. Внутрішня боротьба між українськими течіями: народницькою, рутенською та москвофільською вийшла на широку публічну арену; стався остаточний розрив (1866 р.), і тому бачимо ступневе, повільне видужування українського громадського організму.

Молода народницька течія, підсилена ідейним впливом з Наддніпрянської України, потрохи перемагає рутенство та йде походом на москвофільство.

А з моменту заборон (1863 р.) українського друкованого слова царським урядом в Росії ця молода течія одержує підмогу, як літературно-мистецькою та науковою працею, так іноді і грішми від громадянства Наддніпрянської України.

І не дивлячись на реакційність австрійського уряду та боротьбу поляків проти українського відродження — воно (відродження) набирає ширшого розмаху й сили. Тому-то часи 1859 — 1876 рр., порівнюючи з часами 1848 — 1859 рр., дають буйніший зріст преси; її різноманітність напрямків з боку ідеологічного та зріст чисельний показують на відродження громадських сил та їх скріплення. Коли в

період 1848—1859 рр. ми бачимо повільний зріст преси на початку (до 1853 р.) і упадок її в кінці (1859 р.) в головних центрах української території (Львів), то початок періоду 1860—1876 рр. відновлює пресу в цих центрах і захоплює все інші та інші міста на території Наддністрянської України під свій активний вплив.

Львів, центр Галичини, знову стає центром української преси Наддністрянщини і задержує за собою значіння центру й надалі, хоча поступово виникають нові осередки. Так, в 1865 р. в Коломиї видається „Голось Народный“; в 1867 р. в Ужгороді „Учитель“ і врешті в 1870 р. 2-го лютого в Чернівцях з'являється „Буковинская Зоря“.

Розвиток преси за часи 1860—1876 рр., що до чисельности, додавши територіяльний поділ, можна схарактеризувати такими цифрами (див. табл. 4 на стор. 35).

З наведеної таблиці ч. 4 бачимо, як розвивалася поступово українська преса з 1860—1876 рр., а також територіяльний розподіл преси; так само видно, яку роль грав Львів, як центр української преси, а значить і культурно-національного життя.

Характерний підйом преси в 1863 році, а саме: з 5-ти назв в 1862 році до 9 ти назв в 1863 році, себ-то майже на 100⁰/₀.

Безперечно, в цьому підйомі, oprіч місцевих причин (галицького характеру), велику роль відіграли заборони 1863 року на Україні Наддніпрянській, в результаті яких (заборон) стався перехід свідомих сил до праці на Наддністрянщині.

Цікаво також порівняти розвиток преси в межах часу з 1848—1859 рр. поміж трьома описаними уже інтервалами, а саме: 1) 1834—1847 рр.; 2) 1848—1859 рр. та врешті 3) 1860—1876 рр.

ТАБЛИЦЯ 4.

Розподіл преси по території Наддністрянської України та її числовий зріст за часи 1860—1876 рр.

Роки	Львів	Коло- мия	Чер- нівці	Ужго- род	Відень	Унгар	Буда- Пешт	Разом	Число нових назв за рік
	Число назв								
1860	2	—	—	—	1	—	—	3	
1861	2	—	—	—	2	—	—	4	
1862	3	—	—	—	2	—	—	5	
1863	7	—	—	—	2	—	—	9	
1864	6	—	—	—	3	—	—	9	
1865	8	1	—	—	3	—	—	12	
1866	5	1	—	—	4	—	—	10	
1867	10	1	—	1	3	1	—	15	
1868	7	1	—	—	2	1	1	12	
1869	10	1	—	—	—	1	1	13	
1870	9	—	1	—	—	1	1	12	
1871	7	2	—	—	1	3	1	14	
1872	9	2	—	—	2	1	1	15	
1873	6	2	—	—	3	1	1	13	
1874	8	2	—	—	2	1	—	13	
1875	9	4	—	—	2	1	—	16	
1876	9	2	1	—	2	1	—	15	

В першу добу (1834—1847 рр.), що тягнулася 14 років, виходило разом 4 назви; в другу — (1848—1859 рр.), що тягнулася 12 років, виходило разом 75 назв, і врешті в третю — (1860—1876 рр.), що тягнулася 16 років — 117 назв.

Отже, коли виведемо і порівняємо середні річні цифри окремих діб в межах періоду, то побачимо,

що тільки перша доба в своєму розвитку дуже одрізняється від двох останніх, в той час як дві останні свідчать про повільний упертий розвиток. Але все-ж друга доба (1848 — 1859 рр.) надзвичайно різниться від третьої (1860 — 1876 рр.) цілим рядом характерних ознак, яких ми не спостерігаємо при дослідженні преси другої доби.

Ці ознаки: 1) поділ преси на москвофільську та народницьку; 2) розгалуження преси по фахах (преса педагогічна, появлення газет для народу, сатирико-гумористична); 3) темп розвитку преси швидший та більш бурхливий, себ-то, преса третьої доби, коли приглянутись до кожного органу зокрема, менш живуча: частіше вмирає і народжується.

Переходячи до більш детальної характеристики преси третьої доби (1860 — 1876 рр.), зазначимо, що характеристику поділу на „газети“ і „журнали“ дає ось ця таблиця:

ТАБЛИЦЯ 5.

Характеристика преси по ознаці: „газети“, „журнали“ за 1860 — 1876 рр.

Роки	Газети	Журнали	Роки	Газети	Журнали
	Число назв			Число назв	
1860	2	1	1869	4	9
1861	3	1	1870	5	7
1862	4	1	1871	5	9
1863	4	5	1872	5	10
1864	6	3	1873	6	7
1865	5	7	1874	6	7
1866	6	4	1875	6	10
1867	6	10	1876	7	8
1868	6	6			

З цієї таблиці бачимо, що газети, як тип преси, розвивалися нормально, не показуючи великого вимирання. Коли зачинялася одна газета, її місце займала друга.

Але графа „журнали“ що-разу то підіймається (як от: 1862—1863 рр., 1866—1867 рр. і т. д.), то знову різко падає.

Це явище пояснюється тим, що до „журналів“ треба відносити і ті збірники, альманахи та літературно-наукові додатки, що виходили в ті часи.

З 1876 до 1905 рр. тягнеться остання доба другого періоду розвитку української преси, яка одрізняється від попередніх тим, що тепер у пресі Наддністрянської України безпосередньо беруть участь всі активні сили Наддніпрянської України, що ця преса позбавляється вузького галицького провінціалізму і стає на шлях соборництва єдиної української культури по обох боках кордону.

Вигнані імператорським указом 1876-го року (заборона друкувати книжки укр. мовою) з Наддніпрянської України літературні сили (М. Драгоманів, Ів. Нечуй-Левицький та інші) переносять свою працю до Галичини.

В цей-же час народжується і преса по різних колоніях нового світу (Америка), куди закидає доля українських емігрантів з Галичини, а також з Наддніпрянської України, шукати поратунку від економічного визиску та політичного гніту.

В 1866 році 15-го серпня в Шенандоа (Америка) під редакцією українського уніятського священика виходить перше число двохтижневої газети, що являлася органом українців-переселенців з Галичини та Венгрії. Це був початок української преси в Америці.

Ще одною з ознак, що характеризують останню добу другого періоду розвитку української преси,

є народження партійної преси в сучасному розумінні цього слова („Воля“ — двохтижневий орган У.С.-Д.Р.П., Львів 1 січня 1900 р.; „Гасло“ — орган революційної партії в 1901 р.; „Іскра“ — місячник соціалістичної молоді в 1903 р.; „Селянин“ — популярний часопис для народу, орган рев. укр. партії в 1903 р. та інші). І то не тільки партійна, а й соціалістична преса.

Розвиток преси за часи 1876 — 1904 рр. досяг буйного розцвіту, порівнюючи з попередніми роками. Почали виходити нові журнали, газети; розгалуження по фахах поширюється, видається спеціальна, вузька, по фахових ознаках, преса, як от для правників („Часопись Правнича“, м'сячник для теорії і практики, в 1889 р. у Львові під зарядом К. Левицького, Євг. Олесницького, Ан. Горбачевського), як часописи по сільському господарству („Провідник рільничих кружків“, Львів 1886 р., 3 рази на місяць; „Добрі Рады“ в 1888 р. в Рогозні на Буковині), або часописи для дітей („Пріятель Дѣтей“, „Дзвінок“); часописи педагогічні („Руска Школа“ 1888 р. в Чернівцях за редакцією Смаль-Стоцького, „Учитель“ в 1889 р., орган укр. педагогічного т-ва у Львові), часописи, що видавали гуртки духовенства („Листок“ 1885 р., „Посланникъ вь Бережанахъ“) та врешті часописи господарсько-промислового фаху („Господарь и промышленникъ“ 1-го червня 1879 р. в Станіславові; ред. А. Нічай).

Почала в цей період виходити й преса спеціально наукового характеру („Записки Товариства імени Шевченка“ 1892 р. у Львові, а потім реорганізовані „Записки Наукового Товариства імени Шевченка“ у Львові).

Як бачимо, українська преса часу 1876—1904 рр. розгалужується та спеціалізується по фахах, विकристалізуються окремі типи преси (газети щоденні;

журнали сатирично-гумористичні, часописи, присвячені питанням торгу, промисловости, сільського господарства, права, релігії та інші), народжується преса наукова і врешті, як останній акорд повного всебічного розвитку, з'являється преса партійна, соціалістична.

Звичайно, це не значить, що тип газети чи то журналу загального змісту зник. Ні...

Цей тип залишається і досить міцно тримається на своїх позиціях, але поруч з ним розвиваються типи преси вищезазначеного характеру.

Газети й журнали цього часу (1876 — 1904 рр.), придбавши моральну силу та ідейно-літературну підтримку з обох частин України, стають рясніші змістом, жвавіші, глибше в них трактуються та розробляються питання, а це дає змогу видавничим групам давати читачеві не одноаркушеві листки-журнали, а товсті місячники або двохтижневики („Правда“, „Літературно-Науковий Вістник“, „Записки Наукового Товариства імени Шевченка“ та інші).

Газети також по своєму змісту вибиваються з вузьких провінціальних шор і становляться на шлях європейської трактовки хоча-б і українських спеціально питань. З ростом преси охоплює вона все більші й більші маси читачів, поширюється територіяльно на нові місця, побільшується число органів друку на ту чи іншу територію. Вся Наддністрянська Україна (Галичина, Буковина, Угорська Україна) в головних своїх центрах (Львові, Чернівцях, Ужгороді) укривається низкою органів, видаються газети та журнали по провінціальних містах та містечках.

Для того, щоби схарактеризувати зріст української преси за часи 1876 — 1904 рр. в територіяльному відношенні та показати числовий зріст — наведу ось цю таблицю:

ТАБЛИЦЯ 6.

Територіальний розподіл української преси Наддністрянщини та українських колоній в Європі і числовий зріст її в часи 1877 — 1904 рр.

Роки	Львів	Коло-	Чер-	Відень	Унгар	Буда-	Стани-	Пере-	Разом
	мисля	нівці	Відень	Унгар	Пешт	славів	мишля		
Ч и с л о н а з в									
1877	8	2	—	1	1	—	—	—	20
1878	10	2	—	2	1	—	—	—	17
1879	11	2	3	2	1	—	1	—	21
1880	15	2	1	2	2	—	2	—	24
1881	18	2	1	2	1	—	1	—	23
1882	16	2	1	2	1	—	1	—	23
1883	16	3	—	2	1	—	1	—	23
1884	13	1	—	2	1	—	1	—	18
1885	15	2	1	2	2	—	—	—	23
1886	16	2	1	2	2	—	2	—	25
1887	17	1	1	2	1	—	2	—	24
1888	14	2	2	3	1	—	1	1	24
1889	22	1	2	3	1	—	1	1	31
1890	21	1	2	3	1	—	1	1	30
1891	26	1	3	3	1	—	1	1	36
1892	26	2	2	2	1	—	1	1	35
1893	24	2	2	4	1	—	1	1	35
1894	12	—	1	—	—	—	1	1	15
1895	14	—	2	—	—	—	1	1	18
1896	10	—	1	—	—	—	1	1	13
1897	13	—	1	—	—	—	1	1	16
1898	13	—	1	—	—	1	1	2	18
1899	14	—	1	—	—	1	1	2	19
1900	16	—	1	—	—	1	1	2	20
1901	17	—	1	—	—	1	1	2	22
1902	18	—	1	—	1	1	1	2	23
1903	20	—	1	—	1	1	1	2	26
1904	22	1	2	—	1	1	2	2	30
	457	30	37	39	23	7	29	24	645

В цій таблиці подано розвиток преси Наддні-
стрищини та української преси, що виходила в цен-
трах Австро-Угорщини.

Про пресу за океаном маємо досить мало відо-
мостей за той час, тому минаємо її в своїй праці.

Таблиця ч. 6 дає надзвичайно яскраву характе-
ристику невинного розвитку преси включно до
1893 року, і в 1894 році ми бачимо раптове зниження
більш аніж вдвічі. Це сталося тому, що за час від
1894—1904 рр. маємо під руками мало матеріалів,
а тому видимо цифри не досить точні.

Поминаючи всі зроблені зауваження, що до
таблиці 6, все-ж можемо поробити певні висновки,
що характерні для часів 1876—1904 рр. В той час,
як за роки 1834—1847 середня на рік виносила
 $\frac{2}{7}$ назви, за 1848—1859 рр. припадало $6\frac{1}{4}$ назв,
за 1860—1876 рр. — $7\frac{5}{16}$ назв, за 1877—1904 рр.
припадало на рік $23\frac{11}{27}$ назви.

Навіть при неточних цифрах ми бачимо, який
колосальний був зріст преси в останню добу.

З усіх порівнянь поміж собою періодів та в межах
періодів окремих діб можемо поробити такі висновки:
1) на початку 3-го періоду українська преса числом
збільшилася; 2) придбала собі по всіх територіях
розселення української людности читачів і опанувала
певні територіяльні центри (Львів, Перемишль, Ста-
ниславів, Чернівці, Коломия); 3) викристалізувалась
по фахах; 4) поліпшилась з боку змісту та побільши-
лась розмірами.

А взагалі, як остаточний висновок, можна ска-
зати: стала на тверді ноги, окріпла, виросла і здо-
була позиції серед читачів.

IV.

Третій період розвитку української преси (1905—1914 рр.) та його обґрунтування. Умови розвитку преси в обох частинах України. Преса України Наддніпрянської та Наддністрянської. Характеристика преси третього періоду. Висновки.

Третій період розвитку української преси розпочинається в 1905 році, з моменту революції в Росії, під час якої реакційний російський уряд, під натиском бурхливих подій, примушений був поступитися, примушений був дати країні де-які вольності та запровадити „конституційно-демократичний“ лад. Від правління одноособового, монархічного довелося урядові перейти до правління країною разом з державною думою, яка мала охороняти вольності, що їх було досягнуто, та шляхом законодавчим далі поглиблювати їх. Між іншими вольностями, що було здобуто в період революції 1905 року, досягнуто й волю друку. Зникли заборони й для українського друкованого слова.

І от, з моменту революції 1905 року, Наддніпрянська Україна починає творити в умовах куцої конституції свою пресу. Це й є головна ознака третього періоду історії української преси.

Коли в перший період (1816—1834 рр.) преса розвивалася тільки на Наддніпрянській Україні, а під час другого періоду (1834—1904 рр.) на Наддністрянщині, то в третій період українська преса з'являється в обох частинах України; в третій період преса починає охоплювати всю етнографічну територію

розселення українського народу та закріплюється й поширюється по етнографічних островах українського розселення в Європі та в Новому Світі (Америка).

Оце найбільше характерні і яскраві ознаки цього періоду, коли дивитися з зовнішнього боку.

Переходячи до детального вивчення преси цього періоду, треба відзначити, що вольності, які було здобуто в початку революції, не довгий час існували в царській Росії. Опам'ятавшись від першого переляку, організувавшись і тісно об'єднавши всі реакційні сили, уряд починає потрохи від оборони переходити в наступ.

Приголомшуючі окремі революційні вибухи серед робітництва, селянства, уряд забирає до рук потрохи вольності (розгон державної думи, військовий стан).

Ясно, що й для преси взагалі, а для української зокрема, наступають тяжкі дні боротьби з урядозим натиском. Штрафи, заборони, конфіскація, арешти провідних діячів преси — ось методи урядової боротьби. І цей натиск на здобуті вольності все більшає й більшає. Уже в 1906 році в журналі „Нова Громада“ ч. 8 ми читаємо:

„Пишучи про рух української преси в Росії за серпень, доводиться писати власне сумний мартиролог, бо за цей час не було ні одного придбання, а сами тільки втрати, що здебільшого явилися наслідком тяжких обставин, у яких стоїть преса в Росії взагалі, а українська ще й надто“. Які-ж причини, що за тяжкі обставини?

На це дає відповідь та-ж „Нова Громада“ за 1906 р. в ч. 9-му, де читаємо:

„Як припинено 18-го серпня „Громадську Думку“, то без малого місяць на Україні російській не було своєї щоденної газети і вже аж 15-го вересня почала виходити в Києві-ж таки

щоденна політична, економічна і літературна газета „Рада“.

Як бачимо — „припинено“.

Припинено, а потім поки дали дозвіл видавати нову!..

Третій період розвитку преси на Наддніпрянщині починається з повної волі друку, явочним порядком, і через повільне обмеження доходить до славнозвісних чорних днів Валуєва, ярижки та повної заборони української преси в 1914 році в момент оголошення війни.

Наддністрянська Україна в цей період залишилась в попередніх умовах політичного розвитку, в умовах австрійського монархічного парламентаризму.

Українська преса Наддніпрянщини на-провесні першої революції розпочала свій буйний зріст та розцвіт, але без практики життєвої боротьби, без широко зорганізованих мас, без завойованих позицій серед читачів тяжко було утворити численну пресу, тяжко було її вести окремим громадським угрупованням без економічної бази, але з упертими намірами та бажанням уряду задушити, припинити перші її паростки. Та боротьба велась настирливо, з великою самовідданістю та матеріяльними жертвами з боку окремих груп, ба навіть осіб.

Першим часописом, що побачив у 1905 році світ, була тижнева газета „Хлібороб“ М. Шемета, перше число якого вийшло на Полтавщині, в Лубнях, в листопаді. Але „Хлібороба“ вийшло всього 5 чисел, при чому 4-е число було сконфісковано. На 5-му числі газету заборонено видавати.

В тому-ж таки році виходили: „Громадська Думка“, щоденна газета, в Києві, а в Полтаві під редакцією М. Дмитрієва та Гр. Коваленка вийшло 24/XII одно число тижневика „Рідний Край“.

Оце все, що дали великі зусилля за часи з початку революції до кінця року. А малий результат був тому, що урядовий прес надзвичайно міцно придушував українське друковане слово, не дивлячись на всі революційні вольності.

Так, у Києві мала виходити щоденна газета „Вільне Слово“, але київська адміністрація заборонила її видавати; в Києві-ж за редакцією С. Єфремова Є. Чикаленко збирався видавати щоденну газету радикально-демократичного напрямку „Громадське Слово“, але нічого з того заходу не вийшло з причин адміністративних; в Києві-ж за редакцією С. Єфремова той самий видавець оголосив до видання місячник „Нове Життя“, але київська адміністрація заборонила.

Безпосередньо після виголошення маніфесту вольностей в Києві за редакцією П. Дятлова мала виходити щоденна газета (орган соціал-демократів) — „Праця“, але київська адміністрація й цю спробу придушила.

Можна було-б ще багато навести прикладів, коли громадські угруповання приготували все для видання того чи іншого органу, а адміністрація накладала свою тяжку руку, забороняла.

І це на перших ступенях розвитку, коли ще були свіжі спогади про вольності, коли ще бурувало революційне море.

Але можливості були, і преса поволі, ведучи уперту боротьбу, розвивалася.

1905 рік на Наддністрянщині нічого нового не дав, коли не рахувати ілюстрованого двохтижневика „Руска Хата“, що почав виходити у Львові.

1906 рік є роком упертої боротьби за існування і розвиток преси на Наддністрянщині та роком повільного розвитку преси на Наддністрянщині. І боротьба ведеться з великим успіхом, з великими

Мал. 6. „Шершень“ — сатирико-гумористичний тижневик (1906 р.).

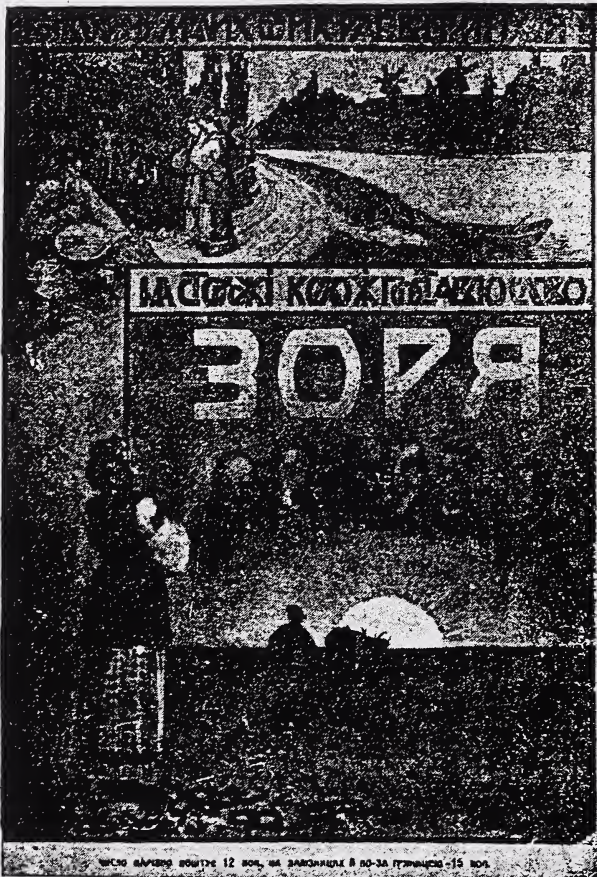
результатами. Забороняється газета чи журнал, на його місце виростає під іншою назвою інший, міняються назви, міняються редактори, видавці, змінюється зовнішня форма, але прогрес творчості не спиняється, розвиток преси йде далі, і вона охоплює нові міста, території, організує і скупчує біля себе молоду сем'ю працівників на ниві літературній, політичній, громадській, поширює цю сем'ю і врешті поволі завойовує читача, стаючи разом з тим неминучою потребою для громадянства.

І тому, не дивлячись на репресії, в 1906 році виходило 23 органи на Наддніпрянській Україні, хоча з них 9 було припинено генерал-губернаторськими наказами, частина під ударами великих штрафів (200 — 300 руб.) мусіла закритися, не маючи економічної бази.

В 1906 р. українська преса, не дивлячись на всі заборони, числом, як бачимо, зросла, а разом з тим розгалуження її по напрямках більшає. З'являються журнали типу літературно-наукових місячників („Нова Громада“), народжуються журнали-тижневники („Зоря“ в Москві), та навіть з'являються сатирико-гумористичні журнали („Шершень“ у Києві).

В 1906 році наказами адміністрації були заборонені: 1) „Боротьба“, газета соціал-демократів, Київ. Вийшло четверо чисел. 2) „Вільна Україна“ місячник. Редактор І. Личко. Виходила в Петербурзі. Вийшло 4 чисел, 5—6 сконфісковано, орган соціал-демократичного напрямку. 3) „Громадська Думка“ — київська газета, припинено на 21-му числі. 4) „Добра Порада“, в Катеринославі, припинено на 4-му числі; там-же заборонено на першому числі тижневик „Запорожжє“, що видавав професор Дм. Еварницький. 4) В Одесі на 1-му числі припинено тижневу газету „Народня Справа“, що видавав доктор Ів. Луценко.

А багато органів не побачило світу тільки тому, що не дозволено видавати їх.

Мал. 7. Тижневик „Зоря“ (1906 р).

Причини, власне приводи до заборон були що-най-різноманітніші: головна — неблагонадійність; а в більшості без всякого пояснення причин заборонялось видавати.

Ми навмисне навели тут майже всі органи, що їх заборонила влада на протязі 1905 — 1906 рр. з тими іменами, що збирались видавати, або видавали. Що-найрізноманітніші громадські і політичні угруповання, що-найрізнохарактерніші соціяльні стани, — а їх всіх уряд імператорської Росії підвів під одну рубрику: ворогів державности та тодішнього становища російських урядових кол.

Реакція побідно йшла своїм шляхом, і те, що на початку революції було можливим, легальним, уже через півроку робилося нелегальним, протидержавним, і за це нелегальне, протидержавне арештовували, зачиняли, забороняли. Для ілюстрації наведу такий приклад з життя щоденної газети „Громадська Думка“, що була припинена в звязку з трусом в редакції. Ось що знаходимо про це в журналі „Нова Громада“ за 1906 рік ч. 8-е:

„Але найбільшою втратою для української преси явилася безперечно заборона щоденної газети „Громадська Думка“. Заборонено її після тругу, зробленого в редакції 18-го серпня. При трусі знайдено де-яку нелегальну літературу в столах у кількох співробітників, яких і арештовано, та вже за одним заходом припинено і газету на весь час військового стану.

За одним-же заходом арештовано й відомого публіциста С. Єфремова, що в той час заступав редактора газети, хоча — скільки нам відомо — і не знайдено в нього нічого нелегального.

Після тругу редакцію і контору газети було запечатано, так що на де-який час віднято навіть змогу задовольнити тим чи иншим робом передплатників“.

Отже, з виценаведеного (адміністративні заборони, приклад з „Громадською Думкою“) нам ясна та атмосфера та ті умови, в яких доводилось розвиватись

українській пресі Наддніпрянщини. Та все-ж, простеживши розвиток преси третього періоду, треба зробити висновки, що чисельно вона збільшилася та густо вкрила українську територію.

Для характеристики розвитку преси по роках подаємо ось цю таблицю:

ТАБЛИЦЯ 7.

Розвиток української преси (числовий) за рр. 1905—1914.

Роки	Число назв	Нових назв, що почали виходити в році	Україна		По-за межами України
			Наддні-прянищина	Наддні-стриянина	
1905	39	8	7	28	4
1906	81	20	32	37	12
1907	51	12	11	34	6
1908	47	6	9	33	5
1909	59	9	11	37	11
1910	84	34	14	49	21
1911	104	23	16	59	29
1912	95	16	16	51	28
1913	48	19	17	21	10
1914	42	11	16	16	10
	650	158	149	365	136

З наведеної таблиці видно, що в період з 1904 — 1905 рр. до початку війни виходило 650 назв, себ-то в середньому на рік припадало 65 назв.

Коли порівняти цю середню річну цифру з середніми цифрами розвитку преси за попередні два періоди (в перший період річна середня — $5\frac{1}{7}$ назв, в другий період — $4\frac{2}{3}$ назви, третій період — 65 назв), то побачимо, якої сили й могутности досягла в цей період українська преса. Темп її розвитку був у 105 раз швидший від першого періоду, та майже в 14 раз швидший від другого періоду.

Ця таблиця показує ще й те, що не дивлячись на великий зріст преси на Наддніпрянщині, Наддністрянська Україна (особливо Галичина зо Львовом, як центром) не втратила свого значіння та веде перед і значно перевищує, як числом, так і різноманітністю напрямків, пресу Наддніпрянщини.

Великий зріст преси по-за межами України треба віднести за рахунок розвитку преси в Сполучених Державах Америки та в Канаді. В цих осідках української еміграції виходило 75% преси, що відноситься до преси по-за межами України.

В територіяльному відношенні цікаво простежити захоплення пресою Наддніпрянщини, бо Наддністрянська Україна мала уже свої сталі центри й вони в роки цього періоду зміцнювалися й закріплялися.

На Наддніпрянщині розпросторення йшло такими шляхами: в 1905 р. з'являється преса в Києві, Полтаві, Лубнях; в 1906 р. приєднуються: Катеринослав, Одеса, Харків, Прилуки (Полтавщина), Звиногородка (Київщина), Хотин (Поділля); в 1907 р. захоплюється пресою Холмщина.

Разом з територіяльним поширенням зміцнюються та викристалізуються центри (Київ, Полтава, Катеринослав) постійного невинного росту преси, або хоча-б безперервного існування її.

Закінчуючи третій період розвитку української преси, треба зробити ще декілька висновків, а саме:

I. В початку цього періоду, 1905, 1906, 1907 рр., виникає численна партійна преса, розвиток якій покладено наприкінці другого періоду (напр. „Праця“ 1905 р., „Боротьба“ 1905 р., „Вільна Україна“ 1906 р., „Воля“ 1906 р., „Голос Робітника“, „Дзвін“ 1913 р. — органи соціал-демократів; видання революційної партії: „Праця“ 1905 р., „Селянин“ та інші) і партійна диференціація якої йшла від лівого крила соціал-демократів, через революційну українську партію, до напрямків монархічних того часу, отже, повне партійне розмежування.

II. В цей період фахова та наукова преса розцвіла в усіх своїх розгалуженнях і, збільшившись кількістю, зміцнилась та стала глибшою по змісту.

III. В часи 1905 — 1914 рр. українська преса завойовувала читача й стала неминучою потребою широких мас українського суспільства і, врешті,

IV. Українська преса, з'явившись по всіх землях України та народившись за межами територіально-етнографічними, стала тією трибуною, звідкіль кликалось до боротьби за кращу будучину; звідкіль голос лунав для країв Європи та Америки і еднав українське громадянство з громадянством інших держав.

Але події, що громом прокотились в 1914 році — війна, що спалахнула між державами світу, дихала смертю для української культури, а зокрема для української преси, бо відбувалася (війна) головним чином на просторах, що їх заселяв український нарід.

З початком війни 1914 року розпочинається новий, особливий, з своєрідними ознаками, четвертий період розвитку української преси.

V.

Четвертий період розвитку української преси (1914 р. від початку війни до 1917 р., до початку революції). Війна та її вплив на українське громадське життя: утиски та заборони. Припинення преси на Наддніпрянській Україні. Завмирання преси на Наддністрянщині та причини, що призвели до того. Преса українців-полонених у таборах Німеччини та Австро-Угорщини. Нелегальна преса та її розвиток. Характеристика преси за період. Висновки.

Четвертий період розвитку української преси найкоротший по своєму довголіттю, але разом з тим він повертає українську пресу на Наддніпрянщині до часів Валуєва (1863 р.), або часів 1876 р., коли печатка заборони лежала на українському друкованому слові, але з тою різницею, що в ті часи не було в українському визвольному рухові сил, які-б могли творити життя всупереч волі уряду в широкому масштабі, як це робиться в період війни. Четвертий період тягнеться від початку війни 1914 р. до революції 1917 р. в Росії і одрізняється головним тим, що він пройшов в цей глухий час безправ'я, коли диктатура військового залізного кулака панувала над цілим світом, а разом з нею в атмосфері безправ'я почали діяти найбільш реакційні сили кожної країни.

Не минуло це й Росії, а особливо Наддніпрянської України, що належала до Росії.

Короткий період великої світової війни в житті українському, як культурно-національному, так і політичному, позначився надзвичайним гнітом та руйнацією з боку уряду тодішньої могутньої імперії, і не

тільки на Наддніпрянщині, яка належала до державного організму Росії, але й на Наддністрянщині, яку на короткий час підкорило російське військо в процесі війни.

Але цей гніт, ця руйнація разом з тим спричинилися до диференціації серед українського суспільства та привели до остаточної кристалізації як політичних поглядів, так і з'ясування та відповідної постановки українського питання в цілому.

І хоча період 1914—1917 рр. з зовнішнього погляду для поверхового дослідження не дає ніяких матеріалів, бо друковане українське слово було заборону, а культурно-національне життя було придушене, зате в підпіллі, в масах йшла революційна робота, яку спинити не в силах були заборони. І масова революційна діяльність, що виникла в цей час, перенесена була й на видання нелегальної преси.

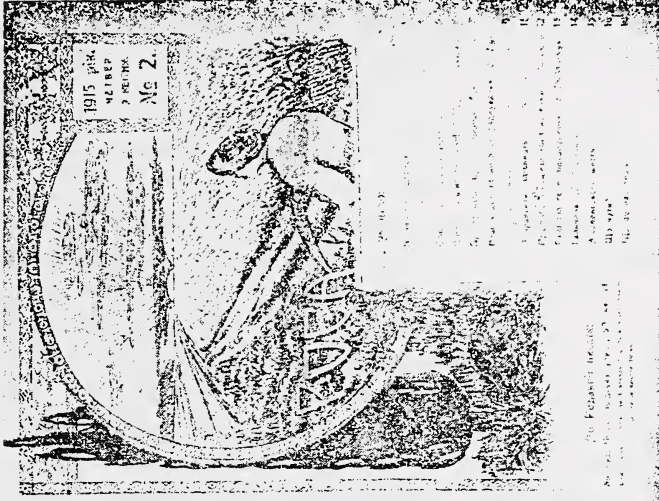
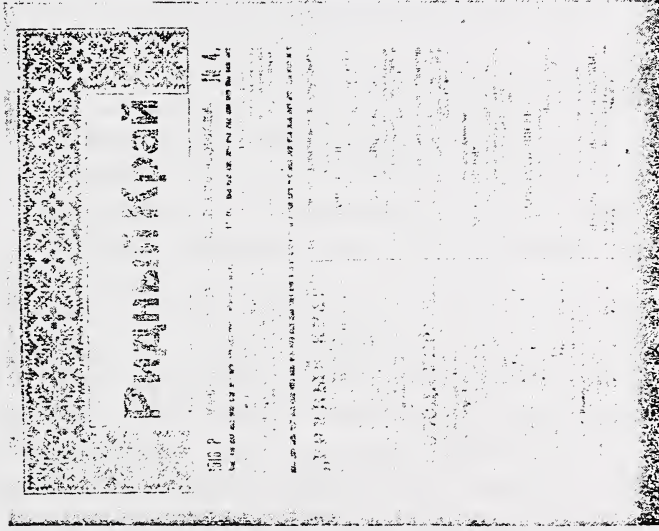
Потреба в українській пресі, до якої (преси) звикли, відчувалася гостро, і загнані в підпілля ті чи інші громадські угруповання видавали нелегальну пресу.

Перед початком війни (в 1914 р.) преса українською мовою нараховувала 42 назви ¹⁾. На Наддніпрянщині виходило 16 органів, на Наддністрянщині 16, та по-за межами України 10 органів.

Виголошено війну, і через короткий час на Наддніпрянщині російський уряд заводить військову цензуру (31/VII—1914 року. Наказ ч. 26), а слідом за військовою цензурою видається наказ про заборону видавати „произведения печати“ на українській, єврейській та інших мовах (окрім державної російської мови).

Автор.

¹⁾ Цифру взято з останніх моїх дослідів.

Мал. 8. Журнали „Ридний Край“ (1906 — 1917 рр.) та „Генла Роса“ (Москва, 1915 р.).

Але ще й до цих наказів, в порядку „спасення отечества“, на другий день по оголошенні війни (21/VII — 1914 р.) було припинено єдину тоді на Наддніпрянщині щоденну газету „Рада“, і представникам редакції, що ходили з'ясовувати питання про поновлення видання, генерал Бухгольц відповів: „пусть лучше не просят“.

Оце знаменіє „пусть лучше не просят“ перенесене було на всю українську пресу і тяжіло над нею цілий період війни за маленькими винятками.

Отже бачимо, що на Наддніпрянській Україні з наказу влади припиняється і замовкає вся українська преса, хоча автори наказу дозволяли виходити українській пресі „общепринятымъ русскимъ правописаніємъ“, знаючи, що, свідомі своїх прав і гідности, українські громадські організації не будуть видавати преси так званою ярижкою.

Наступає перерва в житті української преси Наддніпрянщини, а з посуванням російського війська до Галичини нищиться й там будь-яка можливість культурно-національного життя, завмирає й преса.

І тільки продовжує своє життя українська преса в Америці та в емігрантських українських осередках в Німеччині, Австро-Угорщині (Відень).

Але цей примусовий інтервал тягнеться недовго, бо українська преса всупереч наказу жевріла і придушена де-не-де подавала свій голос через такі легальні органи, як „Наша Кооперація“, „Сяйво“, „Рідний Край“. (Всі інші органи були закриті).

Та що можна було в цій спеціальній пресі („Сяйво“, „Наша Кооперація“) висловити під цензурним пресом, а з другого боку, що міг дати такий провінціальный орган, як „Рідний Край“, що не відбивав широкої української думки, а на додачу ще й перейшов на ярижку?

Перспектив надалі не було ніяких.

Та й які могли бути перспективи для легальної співпраці з державою, що не визнавала за 40-мільйонною нацією її елементарних прав на існування, на культурне життя?

Які могли бути перспективи в державі, агент якої писав у своєму докладі в 1914 р., характеризує українську пресу, таке:

„Малорусскія или „украинскія“ издания служатъ выраженіемъ взглядовъ, стремленій и нуждъ не малорусскаго народа, а лишь новѣйшей такъ называемой „украинской“ литературно-политической партіи“, стремящейся путемъ газетной и журнальной пропаганды навязать широкимъ народнымъ массамъ и учащейся молодежи свои, по существу несостоятельныя, а с государственной точки зрѣнія вредныя идеи національнаго и культурнаго обособленія малороссовъ отъ остальнаго русскаго народа.

Приложеніе къ отчету Кіевскаго Временнаго Комитета Главному Управленію по дѣламъ печати за 1914 годъ. Общелитературныя и политическія изданія“.

Те, що перспектив нема, зрозуміли всі українські суспільні угруповання, але не однаково реагували.

1915 рік є роком шукання шляхів та кристалізації українських груп і більш ясної орієнтації з боку політичного. Більшість молоді і де-які старі громадяни йдуть уліво — по лінії партії укр. соц.-демократичної та укр. соц.-революційної.

Виділяється група вправо під назвою „Української радикально-демократичної спілки“.

А між цими угрупованнями, як невикристалізована маса з ухилом вліво, до соціалістичних угруповань, стоїть організація учнів середніх шкіл, об'єднана в „Юнацьку Спілку“.

Це групи активні, ворожі угодовській політиці до уряду царя, ворожі до війни. А на фоні цих угруповань смирно сидять, пробуючи за згодою уряду щось робити, окремі одиниці українських культурників та угодовців.

Українська преса, переживши в 1914 році кризу, починає в 1915 році відживати, але відживає більш бадьорою, свіжішою, з ясно окресленими напрямками.

Починаючи з 1915 р. на території Наддніпрянської України виходять часописи переважно нелегально, в малій кількості примірників, друковані на шапірографах, або міміографах.

Але ці органи є органами соціалістичних груп, з ясно ворожим напрямком до війни і до уряду, що провадить її.

А легальні органи носять на собі характер літературних альманахів, збірників („Основа“), або анемічних газеток („Гасло“).

На Наддністрянській Україні відновлюються старі і виникають нові органи.

Але цікавим явищем в 1915 році характеризується розвиток української преси, а саме — розвитком преси по-за межами України, серед полонених в Німеччині та серед емігрантів в інших державах.

Оце загальний фон розвитку преси в 1915 році.

В 1915 році всього виходило 31 орган, з них на Наддніпрянській Україні — 6 органів (3 нелегальних), на Наддністрянській Україні — 2 і по-за межами України — 23.

Переходячи до характеристики преси на Наддніпрянській Україні, мусимо зразу зазначити, що преса, яку видавали українські громадські угруповання легально, ні своїм змістом, ані напрямком не цікава, бо не могла висловити думок навіть найпоміркованіших кол, завдяки цензурному перу військової та цивільної влади.

СТЕП

ОСНОВА

Видання, надруковане автором.

Видання, надруковане редакцією.

1915 Жовтень

Коп. III

Мал. 9. Журнали „Основа“ та „Степ“, що намагалися замінити припинений „Літер. Наук. Вісник“ (1915 — 1916 рр.).

До органів цих угруповань треба залічити: „Основу“ (Одеса), „Гасло“ (Харків).

„Основа“ — це нездала спроба продовжувати „Літературно-Науковий Вістник“. „Основа“ — це більше літературні збірники, аніж журнал.

„Гасло“ — газета, в якій цензура нещадно викидала все, що нагадувало про українську справу, все, що називалось словом „український“, врешті все, що не подобалось агентам уряду. Це анемічна газетка, яка не могла задовольнити нікого, але видавалася вона головним чином для того, щоби показати, що українські громадські сили в усяких обставинах змагаються з російською реакцією.

„Основи“ вийшло 3-є чисел, „Гасла“ п'ятеро чисел. На цьому спробі припинено.

„Основа“ й „Гасло“ не цікаві своїм змістом, а цікаві тільки як показчик змагань, боротьби та результатів тієї боротьби.

З нелегальних органів першим вийшов орган учнів середніх шкіл м. Києва та орган Всеукраїнської Юнацької Спілки „Зоря“.

За „Зорею“, перше число якої вийшло 19-го лютого 1915 року, виходить перше число (19 лютого) органу київської групи українських соціалістів-революціонерів „Боротьба“, і врешті в грудні виходять: „Вільна Думка“ (орган української Радикально-Демократичної Спілки) та „Юна Україна“ (часопись літературна і політична, орган Миргородської філії Всеукр. Юнацької Спілки).

Над нелегальною пресою, що виходила в 1914 році, треба спинитися докладніше, бо вона цікава своїм змістом з громадсько-політичного боку, а так само є цікавим з'явищем в історії розвитку української преси.

„Зоря“ з боку громадсько-політичного є органом цілком ворожим російській імператорській державі,

яка придушила найменші прояви українського життя. Але разом з тим, як „Зоря“ обстоює й кличе всю молодь до національного визволення, це національне визволення розуміє вона і гадає здобути в результаті революції в Росії і повалення царату.

Ось що читаємо ми в статті від редакції в ч. 1 „Зорі“.

„Пів року, як завмерло українське життя. Пів року вже нема найголовнішого живчика його — української преси. Правда, аж до останнього часу мали й „Вістника“ й „Ріллю“, й „Нашу Кооперацію“, й „Комашню“, і тепер здається будем мати, але це хіба преса? Хіба там можна вільно обговорювати сучасне політичне становище? Хіба там можна хоч одно слово сказати по своїй волі, а не по волі уряду?“

Оце характеристика становища українського друкованого слова.

А далі читаємо:

„І це в той час, коли Європа після столітнього спокою хвилюється від краю до краю, коли державні межі тріщать, коли кожна нація може з державної зробитися недержавною і навпаки — взагалі займе місце поміж другими, відповідне своїй силі та проявленій енергії. Тепер треба не спати, але встати всім як один в оборону своїх прав“.

Яким способом здобути „свої права“, дає відповідь нам така стаття в ч. 1 „На українські теми“.

В цій статті ми читаємо: „Силою, варварським насильством забрали у нас усе, силою і ми повинні повернути забране“.

А далі: „Але у цій боротьбі ми виключно повинні надіятись на свої власні сили та загально-російський революційний рух. Покладатись на поміч Австрії та Германії небезпечно. Треба покладатись

тільки на свої сили і можливість російської революції“.

Коли до цих уривків, що характеризують громадське, політичне обличчя „Юнацької Спілки“, додати хроніку, де зазначалося про конгреси соціалістів, про нагінку на соціалістичний рух по всіх країнах Європи; коли додати бібліографію видань партійних нелегальних груп різних соціалістичних напрямків, то характеристика цього органу буде ясна.

Це був провідний орган молоді, до голосу якого прислухалися й старі угруповання суспільства.

„Зорі“ вийшло всього 3-є чисел. Друкувалося всіх чисел по 30—35 примірників на шапірографі, в кольоровій обгортці. Обгортка художньо змальована і також відбита на шапірографі. Перше число вийшло 19/II, друге число — 14/III і третє число 7/IV 1915 року. Друкувалася „Зоря“ в Києві.

Орган Київської групи укр. соц.-революціонерів „Боротьба“ з політичного боку не доводиться характеризувати, бо напрямок його на той час був цілком революційний і навіть „пораженчеський“ що до уряду, війни, і соціалістичний, що до проблем соціально-економічного життя. Вийшло „Боротьби“ 5 чисел в Києві (1 — 19/II, 2 — 10/III, 3 — 4 — 20/V). Друкувалася „Боротьба“ на міміографі в кількості 200 — 300 примірників.

„Боротьба“, як партійний орган, мала поширення по всій території України й Росії, де були партійні ячейки (Харків, Полтава, Вінниця, Москва, Петроград та інші міста).

„Боротьба“ об'єднувала кругом себе дуже широкі кола українських соціалістично-настроєних літературно-громадських сил. В ній брали участь своїми статтями, хоча організаційно не були зв'язані, такі літератори, публіцисти та громадські діячі, як С. Єфремов, Ан. Ніковський, Вол. Самійленко.

А поруч з ними вели партійну лінію „Боротьби“ Микола Ковалевський, Левко Ковалів (редактори), Микола Шраг та інші.

Але, звичайно, при умовах зародження й розвитку партійної есерівської думки, при її кристалізації та виясненні основних точок програмового характеру, при шуканні свого шляху, що відбувалось в період 1911 — 1916 рр. — строго окресленої витриманої партійної лінії не було взагалі, і зокрема її не помітно в „Боротьбі“.

Видимо цим пояснюється і співпраця в „Боротьбі“ С. Єфремова, Ан. Ніковського та інших, що організаційно не належали до Київської групи укр. соціал.-революціонерів, яка видавала „Боротьбу“.

Третій нелегальний орган „Вільна Думка“ видавала українська радикально-демократична спілка. Характеристику цього органу з боку ідеалів національних ми можемо побачити, перечитавши статтю „Сучасна дійсність та наші завдання“, яка закінчується словами „...край неба палає — величною ходою у короні державній до почесного місця гордовито-пишно Самостійна Вкраїна простує...“

Самостійна Україна — це ідеал в сфері національній для радикально-демократичної спілки та її органу „Вільна Думка“.

Що до соціальних ідеалів „спілки“, то їх можна бачити з надрукованого в цьому-ж числі програму. Звичайна меншовицька програма діяльності.

„Вільної Думки“ вийшло одно число (1 грудня 1915 року) в кількості 30 примірників, друкованих на міміографі.

„Юної України“ вийшло 1 число в грудні 1915 року. Часопис рукописний.

На Наддністрянській Україні після відходу в 1915 році царських армій з Галичини відродилося два органи: „Діло“ (газета), „Українське Слово“

(газета) та де-який час виходило замість „Українського Слова“ — „Нове Слово“.

„Діло“ та „Українське Слово“ — старі щоденні газети в Галичині. Обидві газети є виразницями українських груп, що стоять вправо від соціал-демократії та революційного народництва в сфері соціальної боротьби.

Навіть більше — ці дві газети є виразницями думок та бажань молодой української торгово-промислової групи, а також заможніших інтелігентських та уніятсько-попівських кол.

Це їх соціальне обличчя.

По-за межами України в 1915 році виходили: 1) в Швейцарії, в Женеві — „Боротьба“ — орган укр. соціал-демокр. роб. партії, 2) „Вістник Союзу Визволення України“ — орган Союзу, Відень, 3) „Робітничий Прапор“ — орган У. С.-Д. Р. Партії, Софія, Болгарія та 4) „Просвітній Листок“ — орган полонених українців в таборі Вецляр, в Німеччині.

Таким чином на еміграції маємо 2 партійних органи соціал-демократичного напрямку, один орган Союзу Визволення України, який опріч політичної боротьби за вилучення України з складу монархічної Росії переводив як працю видавничу, для освідомлення громадських кол инших націй, так і працю культурно-просвітню — серед полонених українців по таборах.

„Вістник Союзу Визволення“ виходив з 1915 до 1917 року, коли союз припинив свою діяльність, декларувавши, що припиняє її в звязку з тим, що Україна в процесі революції стала на шлях державно-самостійного життя.

Безперечно цікавою в українському культурно-національному житті є преса полонених вояків, що виходила в таборах для цих полонених в Німеччині та Австро-Угорщині.

Ця преса цікава тим, що вона виховала цілі кадри соціально та національно свідомих робітників, які й тепер на території Радянської України працюють для добробуту її.

„Просвітній Листок“ є зародком цієї преси.

Перші сім чисел „Просвітнього Листка“ виходили друковані на машинці в 1915 році з написом „З рук до рук“. „З бараку до бараку“.

„Просвітній Листок“ видавали полонені українці табору Вецляр в Німеччині.

Зміст перших чисел цього журналу-газети культурно-просвітнього характеру. Ось заголовки статей: „Нащо вчитися української мови“, „Про культуру“ іт. п. Окрім статей, містився вірші, оповіщення про смерть товаришів, хроніка таборового життя. Це зміст 7-ми чисел, що вийшли протягом часу з жовтня по грудень в 1915 році.

Розміром цей журнал-газета невеличкий: шість—вісім сторінок друку писчого формату.

Вступаючи в 1916 рік, українська преса втратила такі органи, як „Зоря“, „Боротьба“, „Вільна Україна“, що виходили нелегально в Києві і припинилися в 1915 році. Але зате українська преса збагатилася числом, і це збагачення відноситься на кошт Наддністрянської України та органів, що почали видавати полонені українці по різних таборах. З нелегальних органів маємо тільки „Наше Життя“ (петербурзький орган укр. соц.-демокр. роб. партії) та „Слово“ — орган учнів військової фельдшерської школи.

В 1916 році існувало 27 органів, які територіально поділялися так: 1) Наддніпрянська Україна — 6 органів, 2) Наддністрянська Україна — 12 органів та 3) по-за межами України — 9.

Преса Наддніпрянської України, що виходила легально (4 органи: „Степ“, „Слово“, „Згода“ та ин.)

по своєму характеру нічим не різняться (коли не рахувати різниці в назвах) від тієї-ж преси в 1915 році.

Умови лишилися попередні — наслідки однакові.

Журнал-альманах „Степ“, заступив „Основу“, продовжувало гаснути в Харкові „Гасло“, почало виходити „Слово“; замість „Маяка“ з'явилась „Згода“ (вийшло одно число, на другому припинено).

Всі ці придушені органи — без всякого напрямку, бо напрямку в легальних умовах тодішнього життя надати було не можна: військова та цивільна цензура — ось ті, що надавали напрямок всій пресі на Україні, а зокрема пресі українській.

Але ці органи продовжували й далі стверджувати потребу в українській пресі та непоборну волю до її видання в рядах українського громадянства.

Найбільш цікавим органом, безперечно, було нелегальне „Наше Життя“ — орган укр. соц.-дем. роб. партії. Орган виходив неперіодично. Видавався в Петербурзі при близькій участі Петербурзького комітету партії. „Наше Життя“ стояло на крайньому лівому флангові і від патріотичного націоналізму російських меншовиків було зовсім вільне.

„Наше Життя“ мало ясні позиції що до царату, війни та міжнародніх відносин взагалі. У всіх статтях, що містилися в „Нашому Житті“, ясно ставляться і вирішуються питання про непотрібність війни для робітничої класи. „Наше Життя“ закликає робітництво боротися з війною, але боротися шляхом збройного повстання з метою повалення царату.

Ось що знаходимо в ч. 2 „Нашого Життя“ на 11 стор. про війну:

„Та не маємо ми сили зараз припинити це братовбивство, бо в нас кожен сам по собі, ми не згуртовані, роз'єднані поміж собою...“

А далі:

„Ми мусимо боротися за кращий лад соціалістичний, де не буде ні мужика, ні пана, ні капіталіста. Нам треба звалити своїх ворогів, а вороги наші пани і багатирі-капіталісти, що сами нічого не роблять, а з нашої праці живуть...“

Ці два уступи дають вичерпуючу характеристику політичного обличчя газети-журналу. Інших штрихів на цьому обличчі майже нема. З точністю установити, скільки чисел і в якій кількості друкувалося „Наше Життя“, тепер не можемо, але двоє чисел, нам відомих, друкувалося на міміографі.

Преса Наддністрянської України в 1916 році, після відходу російського війська, почала знову буйно відроджуватися, і всі журнали („Шляхи“, „Учительське Слово“ та інші) і газети („Діло“, „Буковина“, „Громадський Голос“) нічого нового з боку характеру преси та її напрямків не внесли.

Зате цікавим явищем є народження преси по таборах полонених та на еміграції.

По таборах народився спеціальний тип журналу-газети, що виходив 1 — 2 — 3 рази на тиждень і в тяжких обставинах таборового життя давав полегкість для духовних страждань полонених. Ці органи видавалися полоненими за матеріальною допомогою Союзу Визволення України. В 1916 році таких органів було 6. Видавалися вони в таборах Німеччини та Австрії: а саме: Зальцведелі („Вільне Слово“ двохтижневик), в Раштаті („Розсвіт“), Фрайштаті, Вецлярі, а також на західньо-українських землях в Білій на Підляшші, (біля Берестя). Всі журнали і газети типу „Села“ (видавалося в Києві), „Маяка“ (Київ), але з яснішою політичною фізіономією.

Журнали ілюстровані і оздоблені фотографіями та малюнками. По змісту вони надзвичайно цікаві, бо відбивають все культурно-просвітнє життя поло-

нених. Співробітниками в цій пресі були головним чином полонені, але спочатку організаційну працю переводили вислані від Союзу Визволення України спеціальні керівники. Пізніше увесь апарат та технічна праця і літературне співробітництво перейшли до полонених. Видавалися часописи до повернення полонених на Україну.

1916 рік для української преси є позоротним етапом; переживши велику кризу свого розвитку завдяки війні, вона (преса) починає відроджуватися, як в різних закутках України, так і на еміграції та серед полонених.

Але 1916 рік є в історії всесвітньої війни також роком поворотним, коли накреслилась поразка Росії, коли зовнішня і внутрішня сила цього гнилого гіганта приходила до кінця.

І дійсно, революція, що прийшла після погрому армій імперії, знищила до-щенту загальний гніт, а разом з тим дала змогу розвинутися українській пресі в обох частинах України.

1914—1916 роки це той перевал, через який треба було перейти, щоби в 1917 році відкрилися нові шляхи життя, новий підйом творчих сил. Друковане слово в формі преси добре ілюструє цей період підйому та творчости.

VI.

П'ятий період розвитку української преси (1917—1922 рр.). Революція в Росії та умови розвитку преси. Характеристика преси. Українська й російська преса на Україні; їх порівняння та висновки. Розвиток комуністичної преси. Перспективи на майбутнє.

П'ятий період розвитку преси охоплює роки 1917—1922 і може бути названий періодом розцвіту.

Революція в Росії, що розірвала пута українського та інших народів, викликала незмірно великий підйом творчих культурних сил та дала змогу вільно виявитись та організуватись цим силам і зайняти кожній з них відповідне місце в історичному процесі. І в цей період ми спостерігаємо справжню революцію в розвитку преси на Наддніпрянській Україні.

Нікому не снився навіть перед революцією такий буйний розцвіт преси: нікому і в голову не приходила така різнобарвність напрямків, такий широкий розмах. Не дивлячись, що підчас революції 1917—1922 рр. траплялися періоди, коли знову наступали чорні дні для української преси (період деникинщини) в цілому в усіх її напрямках; не дивлячись на те, що революція широким морем розлилась по просторах України, врешті не дивлячись на утиски і переслідування української преси від 1921 року на території Наддністрянщини з боку польських та румунських урядів — вона (преса) продовжує розвиватись, виявляючи тільки де-які тенденції до зменшення числа назв порівнюючи з першими роками революції.

Для характеристики числового зросту та територіального розпросторення преси подаємо ось цю таблицю:

ТАБЛИЦЯ 8.

Числовий розвиток української преси та її територіальний поділ за 1917 — 1923 рр.

Рік	Число назв	Нових назв в році	Україна		По-за межами України	Україна Російською мовою
			Наддніпрянина	Наддністрянщина		
1917 . . .	172	151	106	21	45	751
1918 . . .	252	223	218	15	19	321
1919 . . .	243	182	173	19	21	222
1920 . . .	139	71	79	36	24	151
1921 . . .	181	64	77	55	49	188
1922 . . .	168	51	43	68	57	287

За 6 років — 1153 назви, себ-то річна середня рівняється 175 назвам. Коли цю середню порівняємо з річною середньою за третій період (65 назв), то побачимо, що навіть проти третього періоду, який включає в себе 1905 — 1906 революційні роки, тепер преса розвивається швидшим темпом, а саме в два з половиною рази швидше.

В цій таблиці дуже характерні й цікаві моменти розвитку преси—це постійний підйом на протязі 3-х років 1917—1919 і раптовий підупад, що майже вдвічі зменшує кількість назв в 1920 році, і, як показують цифри, цей підупад іде за рахунок Наддніпрянської України.

Але не дивлячись на великий абсолютний зріст — українська преса не може наздогнати (коли відкинути пресу, що виходила по-за межами Наддніпрянщини) своїм чисельним зростом преси російської на Наддніпрянщині.

Яка-ж по своєму характеру була преса цього періоду? По основній ознаці, а саме „газети“ та „журнали“, преса поділялася так:

ТАБЛИЦЯ 9.

Розподіл української преси на „газети“ та „журнали“ за період 1917 — 1922 рр.

Роки	Число назв	Газети	Журнали
1917	172	84	88
1918	252	125	127
1919	243	154	89
1920	139	72	67
1921	181	60	121
1922	168	68	100

В період революції 1917 — 1922 рр. преса так густо вкрила Україну, що газети (тижневі, трьохденні, щоденні) видавалися не тільки по великих містах, як от Київ, Харків, Полтава, Одеса, а й по таких містах і містечках, як Тараща, Біла-Церква, Умань, Липовець, Звиногородка, Ніжин, Лубні, Ромни, Суми, м. Широке на Катеринославщині та інші міста.

По різноманітності напрямків, по змісту в цей період українська преса зробила також колосальний прогрес.

РОБІТНИЧИЙ ГОЛОС

НЕДІЛЬНЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

СВЯТО ПЕРШОГО МАЯ

МОЛОДЕЖІ ВІСНИК **НАША ПРАВА**

КАЗКА ПЕРШОГО МАЯ

КВІТЕРС
СЕРПЕНЬ

1924

Мал. 10. Комуністична преса українського мовою в Америці та Зах. Європі.

Партійна преса домінувала над іншою. В кожному майже більшому повітовому місті виходили партійні органи.

Але в зв'язку з перемогою в процесі боротьби комуністичної партії та закріпленням влади Рад на території Наддніпрянщини преса інших партій припиняє своє існування з 1920 року, і преса партійна з цього часу є розумінням тотожним з пресою, що видає комуністична партія.

Щоб проілюструвати зріст комуністичної преси, наведемо порівнюючу таблицю розвитку її за період 1917 — 1922 рр.

ТАБЛИЦЯ 10.

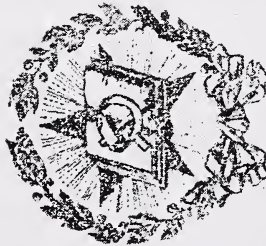
Розвиток української комуністичної преси та комуністичної преси російською мовою на Україні 1917 — 1922 рр

Роки	Загальне число назв преси		Комуністична преса	
	Українська мова	Російська мова	Українська мова	Російська мова
1917	172	751	—	4
1918	252	321	1	6
1919	243	222	21	30
1920	139	151	63	120
1921	181	188	75	169
1922	168	287	43	146

Ця таблиця ясно накреслює числовий зріст за період, і коли взяти на увагу, що комуністична преса неухильно розвивається і не тільки на Наддніпрянщині, але і по-за межами її (Канада, Сполучені

ГОЛОС ПРАЦІ

УКРАЇНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ

С. 100 - 101

Ціна 10 копій

Мал. 11. Комуністична преса українською мовою в Америці та Зах. Європі.

Держави Америки, Австрія та інші), то можемо сказати, що вона відиграє все більшу та більшу ролу, захоплюючи під свій вплив маси.

На початку свого розвитку комуністична преса була слабенько поставлена як з боку технічного, так і з інформаційно-літературного. Особливо це треба сказати про пресу провінційальну, тип та характер якої ясно викристалізувався ще так недавно.

Але в процесі розвитку комуністична преса розгалужується по фахах, а також викристалізуються окремі типи преси, що становлять собі певні завдання.

Народжується чисельна щоденна преса газетного характеру, з'являється тижневик-журнал, що відбиває культурне й політичне життя; видаються грубі місячники, що трактують спеціальні питання науки, мистецтва, політики.

І цей зріст та розгалуження допомагає комуністичній пресі охопити та задовольнити широкі шари населення й прилучити це населення до життя Республік, бо вона (преса) стала частиною, яку не можна ніякими адміністративними заходами винищити, частиною тих потреб, без задоволення яких не може існувати українське суспільство.

В перспективі, в зв'язку з національним розвитком, преса має велике майбутнє буйного зросту на всіх територіях українських земель, незалежно від того, що на українських землях, що їх окупувала Польща, Румунія та Чехо-Словакія, для розвитку її є великі труднощі.

VII.

Початок нового етапу в розвитку української преси.

1923 рік починає собою новий етап в розвитку української преси. Після постанов XII З'їзду накреслились ясні шляхи для твердого й практичного розв'язання національних проблем в межах Радянських Республік з одного боку і загострення боротьби з українською культурою на окупованих українських землях в Польщі, Румунії та Чехо-Словачії.

1923 рік є моментом, після якого поволі з зростаючим темпом йде розвиток українського життя в межах УСРР, а значить і розвиток преси з цього моменту мусить збільшитись, і це збільшення ми маємо уже перед очима в 1924 році.

1923 рік починає собою 6-й період розвитку української преси в одмінних умовах культурного життя на всіх територіях, що населяє український нарід.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.

Стор.

1. „Молодикъ“ — літературний збірник. Виходив у 1843 — 1744 рр. 19
 2. „Луна“ — альманах. Вийшов 1 збірник . . . 22
 3. „Ныва“. Вийшов 1 збірник 25
 4. „Степь“. Вийшов 1 збірник 28
 5. „Складка“ — альманах. Вийшло 4 збірники . 31
 6. „Шершень“ — сатирико-гумористичний тижневик (1906 р.) 46
 7. Тижневик „Зоря“ (1906 р.) 48
 8. Журнали „Ридный Край“ (1906—1917 рр.) та „Тепла Роса“ (Москва, 1915 р.) 55
 9. Журнали „Основа“ та „Степ“, що намагалися замінити припинений „Літер.-Наук. Вістник“ (1915—1916 рр.) 59
 10. Комуністична преса українською мовою в Америці та Зах. Європі 72
 11. Комуністична преса українською мовою в Америці та Зах. Європі 74
-

З М І С Т

	Стор.
Вступ	5
I. Територія дослідю. Що вважати за українську пресу. Періоди	7
II. На світанку української преси. Історичні моменти, що характеризують період 1816—1834 рр. в межах імператорських монархій. Початок російської преси на Україні. Українська преса цього періоду. Характеристика.	10
III. Другий період розвитку української преси (1834—1904). Умови розвитку преси в обох частинах України. Поділ періодів на частини та характеристика їх. Загальна характеристика преси другого періоду. Висновки. . .	18
IV. Третій період розвитку української преси (1905—1914 рр.) та його обосновання. Умови розвитку преси в обох частинах України. Преса України Наддніпрянської та Наддністрянської. Характеристика преси третього періоду. Висновки	42
V. Четвертий період розвитку української преси (1914 р. від початку війни до 1917 р., до початку революції). Війна та її вплив на українське громадське життя: утиски та заборони. Припинення преси на Наддніпрянській Україні. Завмирання преси на Наддніпрянщині та причини, що призвели до того. Преса українців-полонених у таборах Німеччини та Австро-Угорщини. Нелегальна преса та її розвиток. Характеристика преси за період. Висновки.	53
VI. П'ятий період розвитку української преси (1917—1922 рр.). Революція в Росії та умови розвитку преси. Характеристика преси. Українська та російська преса на Україні: їх порівняння та висновки. Розвиток комуністичної преси. Перспектива на майбутнє	69
VII. Початок нового етапу в розвитку української преси. Список ілюстрацій	76 77

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА КНИГОЗНАВСТВА

1. О. Маслова. Рукописна книга. Стор. 114.
Мал. 19. Ц. 85 коп.
2. П. Попов. Друкарство, його початок і поширення в Європі. Стор. 72. Мал. 17. Ц. 50 к.
3. Д. Балака. Бібліотека в минулому. Стор. 116.
Мал. 16. Ц. 80 коп.
4. С. Маслов. Українська друкована книга XVI—XVIII ст. Стор. 76. Мал. 13. Ц. 55 коп.
5. Є. Рихлік. Друкарська техніка. Стор. 96.
Мал. 18. Ц. 60 коп.
6. В. Ігнатієнко. Українська преса. Стор. 76.
Мал. 11. Ц. 50 коп.

ДРУКУЮТЬСЯ:

7. М. Макаренко. Мистецтво книги.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

8. Ю. Меженко. Історія письмен.
 9. Ю. Меженко. Українська книга XIX—XX ст.
 10. В. Міяківський. Історія цензури українського друку.
 11. Книжна торгівля.
 12. Книгознавство та українські бібліотечні заклади.
-

Ціна 50 коп.
№ 20291

